

მეტა მისია

თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება
და
მეღვაწეობა*

34324

* წაკითხულია მოსხენებად ენიმკი-ს ისტორიის განყოფილების საჯარო სტდომაზე 13.III.1939 წ.

2. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი I. 1939 წ.

თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ყოველმხრივ საინტერესო პიროვნება და, პირველ რიგში, საქართველოს ისტორიკოსი, ღირსია მოგონებისა.

პირველად აკად. მ. ბროსემ სამართლიანად მიუთითა თ. ბატონიშვილის დამსახურებაზე. იგი თავის ერთ-ერთ სიტყვაში, აკადემიის საერთო კრებაზე 1838 წ., აღნიშნავდა: „მე არ შემძლია განუცვიფრებლად წარმოვსთქვა თეიმურაზის სახელი, რომელშიაც მაღალი ზნეობა შეერთებულია განათლებულ გონებასა და ვრცელ მეცნიერებასთან, რომელიც მწერლობით შრომაში პოულობს კეთილშობილურს გასართობს, რომლის მიზანი არის თავისი შრომით უკვდავყოს ხსენება თავისი ერისა, რომლის მდაბალ მოწაფედ, სინდისის ქვეშ უნდა ვთქვა—აღვიარებ ჩემს თავს“ (Д. Баградзе—Статьи по ист. и др. Гр., გვ. 9, შდ. თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“... I, გვ. IX).

თ. ბატონიშვილის ბიოგრაფია, მისი მემკვიდრეობა შეუსწავლელია. ამიტომ მკვლევარს, რომელიც დაინტერესებულია თ. ბატონიშვილით, როგორც ისტორიკოსით, უხდება აგრეთვე მუშაობა მისი ბიოგრაფიის აღსადგენად და ნედლი, დაუმუშავებული მასალის მთლიანად დამუშავება. ამ ამოცანის ღირსეულად გადაწყვეტას ხელს უშლის ის გარემოებაც, რომ ჩვენთვის ამჟამად ხელმიუწვდომელია ის მასალები, რომელიც ალბათ იქ ინახება, სადაც თ. ბატონიშვილმა თავისი ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი პერიოდი გაატარა.

ჩვენს ხელთ მყოფი მასალები (კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტები „Акты“..., თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი და სხ.) თ. ბატონიშვილის მრავალმხრივ საყურადღებო ცხოვრების სურათის აღსადგენად არაა საკმარისი, მით უმეტეს—მისი მემკვიდრეობის დეტალურ ანალიზისათვის. მაგრამ ეს პირველი ცდაც თ. ბატონიშვილის პიროვნების შესწავლისათვის უმნიშვნელო არ უნდა იყოს.

თ. ბატონიშვილი არის საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი XII-ს მრავალრიცხოვანი ოჯახის წევრი. დაიბადა 1782 წ. 23 აპრილს, როგორც ამაზე თვით თეიმურაზის ერთ-ერთი მინაწერი მიგვითითებს¹. თეიმურაზი გიორგი XII პირველი ცოლისაგან შეძენილ შვილებს შორის ყველაზე უმცროსი იყო. პ. იოსელიანის ცნობით იგი გამხდარა მიზეზი დედის, ქეთევანის გარდაცვალებისა².

მისი აღზრდის შესახებ, როგორც სხვა ბატონიშვილების აღზრდაზე, „გიორგი XII ცხოვრების“ აღმწერ პლ. იოსელიანს არავითარი მასალა არა აქვს დაცული. სამაგიეროდ თვით თეიმურაზ ბატონიშვილის ერთ-ერთ წერილიდან ირკვევა, რომ იგი იზრდებოდა კათალიკოზ ანტონ პირველის სკოლა გავლილ, ცნობილ რექტორ დავით ალექსიშვილის ხელმძღვანელობით.

1834 წ. მაისის 16-ით დათარიღებულ წერილში თ. ბატონიშვილი ბროსეს წერდა: დავით ალექსიშვილი იყო „პაპის ჩემის მეფის ირაკლის დროს და მამის ჩემის მეფის გიორგის დროს... ინცფექტორი და უპირველესი მოძღვარი საქართველოს სასწავლებელთა და დიდი სასწავლებელი ჰქონდა გამართული კახეთის ქალაქსა შინა თელავს, სამეფოს პალატის ნაწილშია და იქ ასწავლიდა მაში ჩემის მეფის გარდაცვალებამდის; მერმე თავის ნებით გადამდგარა... ეს დავითი ალექსიშვილი იყო შაგირდი ანტონ კათალიკოზ პირველისა და ჩემის ძმის დავითისა და ჩემი ფილოსოფიისა, ისტორიისა და ქართულის ენისა და წერისა მოძღვარი ის იყო. ჩემი ძმა დავით ხომ ადრევე ბარებოდა და როცა სწავლის დრო მოვიდა მეც მას ვებარე და ის მასწავლიდა და სხვა ოსტატებიცა მყვანდნენ. იმ ჩვენმა ოსტატმა დავით ალექსიშვილმა საქართველოს ის-

¹ ერთ-ერთ აკროსტიხს წამძღვარებულ შენიშვნაში, თეიმურაზი გარკვევით აღნიშნავს „წელსა ქსით 1810 აპრილის 23, თავრიზს მყოფმან ვსთქვი ესე აკროსტიხური ჩემს შობის დღეს, რომლისა კიდურ წერილობა [არს]: წაო გიორგი ვაკურთხევ დღესა შენსა, რომელსა შინა ვიშევ მწირი თეიმურაზი“. იხ. საისტორიო ფონდბი, H. 2.225, თეიმურაზის ლექსების ალბომი — ფურც. 18.

² პლ. იოსელიანს დაცული აქვს შემდეგი ცნობა: „3 ივნისს 1782 წლისა მშობიარობისა გამო თეიმურაზზედ, მეფის რძალი ქეთევან გარდაიცვალა“ (ცხ. გიორგი XIII-სა“, 1936 წ., ავ. გაწერელის რედაქციით, გვ. 10, შდ. დ. ბატონიშვილი — „მასალები“, 1905 წ., გვ. 27). დაბადების ამ თარიღს იმეორებს მ. ბროსე (იხ. Жур. Мин. Нар. прос... 1846, ноябрь. гв. 38) ხოლო დ. ბაქრაძისათვის იგი უცნობი ყოფილა (შდ. Бақрадзе—Статьи по истории, 1887, გვ. 9).

ტორია დიან კარგად იცოდა... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსი იყო¹. ცხადია, რომ სამეფო საგვარეულოს წევრი გამოცდილ ოსტატის—დავით რექტორის ხელში შესაფერ მომზადებას მიიღებდა. საფიქრებელია, „საქართველოს ისტორიის კარგად მცოდნე... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსის“ მეცადინეობის წყალობით აღძროდა სურვილი თეიმურაზს თავისი სამშობლოს ისტორიის არა მარტო შესწავლისა, არამედ დამუშავებისაც.

თეიმურაზ ბატონიშვილი იზრდებოდა უფროსი ძმის დავითის უშუალო მეთვალყურეობით და მზრუნველობით. თეიმურაზი მას თავის აღმზრდელად სთვლის. „კურთხეული გარდაცვალებული ძმა იგი ჩემი (დავითი, შ. მ.) ძმობის გარდა—წერდა იგი ბროსეს—ჩემი მოჭირნახულე იყო და ამღზრდელ და სხვათა ძმათა შორის განსაკუთრებული ვიყავ მისი“². ასეთივე მზრუნველობას და მოჭირნახულეობას უწევდა დავითი თავის ძმას მეფე გიორგის გარდაცვალების შემდეგაც, როცა თეიმურაზი დარჩა უმამულოდ და სხვა საშემოსავლო სახსრების გარეშე³.

1798 წ. მომხდარა თ. ბატონიშვილის დაწინდვა ოთარ ამილახვარის ქალიშვილ ელენეზე; პლ. იოსელიანი დაწინდვას უკავშირებს გიორგის მოგზაურობას თრიალეთისაკენ, რომელიც, პლატონის მიხედვით, 1778 წ. ზაფხულში მომხდარა. „ამასვე დღესა დაწინდეს მისსა ქალსა ელენეზედ მეფის ძე თეიმურაზი, რომელსაცა არა სურდა იგი ცოლად მიხეზისათვის მის, რომელ იყო პირველ დანიშნული მის ძმაზედ მემკვიდრეზედ დავით, რომელმანაც მამისა არა უთანხმოებით შეირთო ცოლად სომეხთა აბიმელიქის სვიმონისა ქალი“ (გვ. 83; ცხადია, 1778 წ. მეფის მოგზაურობის თარიღი შეცდომაა, რადგან 1778 წ. თეიმურაზი ჯერ კიდევ დაბადებული არ იყო და, ცხადია, არც მისი დაწინდვა მოხდებოდა დაბადებამდე 4 წლით ადრე). როცა დავითმა შეირთო ცოლად სომეხი ვაჭრის ქალი და ამის გამო ოთარ ამილახვარი დიდად განაწყენებული დარჩა და მეფის ოჯახს დასცინოდა კიდევ, მეფე გიორგის თანხმობით მოხდა ქორწინება თეიმურაზისა ელენეზე დავითის ქორწინების შემდეგ, ე. ი. 1799 წლის დასასრულს⁴.

¹ თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი, წ.-კ. საზოგადოების ფონდი, S №—4.794, რვეული 1, ფურც. 28. ქვემოთ ყველგან „წერილები“...

² იქვე, ფურც. 4.

³ იხ. დავითის წერილი კნორინგისადმი 1802 წ. 19 მაისს, „Акты“, II, 33. 308.

⁴ შდ. პლ. იოსელიანი.—ცხ. გიორგი XIII-სა, გვ. 139.

თ. ბატონიშვილის ბავშვობის წლების, მისი აღზრდისა და განათლების შესახებ მასალები ძალიან მცირეა და უნაკლო სურათის აღდგენა ძნელი ხდება. სამაგიეროდ შედარებით მეტი მასალაა მისი ბიოგრაფიისათვის გიორგის გარდაცვალების შემდეგ.

როგორც ცნობილია, გიორგის გარდაცვალების შემდეგ იწყება არეულობა და შფოთი ერეკლე II მრავალრიცხოვან მემკვიდრეთა შორის. გიორგის ანდერძისამებრ ტახტი დავითს უნდა მიეღო, მაგრამ ლაზარეცს ნაბრძანები ჰქონდა მეფის გარდაცვალების შემდეგ ტახტი არც ერთი მემკვიდრესათვის არ დაეთმო. დავითი აღიარებულ იქნა რეგენტად ტახტისა და არა მეფედ, ხოლო იულონ ერეკლეს-ძე, ერთის მხრით, დარეჯან დედოფალი მეორეს მხრით, ფიქრობდნენ გამეფებას. დესპანების: გ. ავალიშვილისა და ე. ფალავანდიშვილის მიერ 8 იანვარს ჩამოტანილ და 14 იანვარს წაკითხულ „უმაღლესი ბრძანებით“ დავითი მტკიცდებოდა გამგედ საქართველოსი, მაგრამ იგი არ იქნა მიღებული იულონისა, დარეჯანისა და სხვების მიერ... შფოთი და არეულობა გრძელდებოდა. ვერც პავლე პირველის მორიგმა რესკრიპტმა, რომელმაც დავითის გამგებლობა დაადასტურა (1801 წ. 18 იანვარი) მოსპო შუღლი და მტრობა მემკვიდრეებს შორის¹. მთელს ამ ბრძოლაში ერეკლეს შვილებსა და შვილისშვილებს შორის, თ. ბატონიშვილი განუხრელად ედგა გვერდით თავის ძმას დავითს². ყოველნაირად ცდილობდა შეენარჩუნებინა დავითის გამგეობა, წერდა წერილებს სხვადასხვა პირთ და ურჩევდა მათ მიეღოთ გამგეობა „უმაღლესი რესკრიპტით“ დამტკიცებული პირისა. ასე, მაგ., 1801 წლის იანვარს, თ. ბატონიშვილი ამილახვარს წერდა, რომ ის არის პირველი ქართველებიდან, რომელიც წინააღმდეგია დავითისა და ამდენად ხელმწიფის უმაღლესი ბრძანების. აფრთხილებს მას, რომ ამის გამო იგი დაუსჯელი არ დარჩება, სადაც არ უნდა წავიდეს³.

გიორგი XII თავის სიცოცხლეშივე დანიშნა მეფედ დავითი, რომელიც 1800 წ. 20 დეკემბერს სცემს სხვადასხვა სახის ბრძანებებს. მათშორის აღსანიშნავია მის მიერ დანიშნა თეიმურაზის მოხელედ. „შენ იყავი ციხეში, პური ბევრი დაამზადე—სწერს იგი თეიმურაზს, თუ ბიძები მოისურვებენ მოსვლას გორში, არ დაუშვა... მე შენ დაგნერუნე ქართლში მოადგილედ (Наместником)»

¹ იქვე, გვ. 215—232.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 68.

³ „Акты“... ტ. I, გვ. 310.

მოაგროვე მებრძოლები და მოემზადე, აგრეთვე თვალყური ადევნე იმას თუ რას შერებიან შენი ბიძები¹. როგორც ამ ბრძანებიდან ჩანს, დავითს თეიმურაზი დაუნიშნავს თავის მოადგილედ ქართლში. მაგრამ ისე, როგორც დავითის „მეფობა“, ასევე თეიმურაზის მოადგილეობაც ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1802 წ. 9 აპრილს კნორინგის ჩამოსვლამ საზღვარი დაუდო მათ. კნორინგმა ისარგებლა შექმნილი მდგომარეობით და აგრეთვე დავითის მისწრაფებით სამეფო ხელისუფლების მთელი ატრიბუტების აღდგენისაკენ და გადააყენა იგი.

ამის შემდეგ თეიმურაზი, რომელიც, მისი სიტყვით, მამა მისის ხანმოკლე სიცოცხლის გამო, დარჩა უმამულოდ, იმყოფება თავის სამ დასთან ერთად დავითის ხარჯზე². ის მცირე ადგილებიც კი, რომელიც მამამ, გიორგიმ მისცა მას, ნაზარსკეტი, კარაჯალი და ლომისციხე³, მიეტაცა კირილე ავალიშვილს. 1802 წ. აპრილის 11-ით დათარიღებულ განცხადებით, თეიმურაზი მიმართავს კნორინგს, რათა უკანონოდ მიტაცებული ლომისციხე, რომელიც მას ემსახურებოდა მამის სიცოცხლეში და დავითის მმართველობის დროსაც, დაუბრუნდეს, დაუნიშნონ მოურავი და იქ არავის სხვას არ ქონდეს ხელი⁴. ამავე მამულების თეიმურაზისათვის დაბრუნების თხოვნას შეიცავდა დავითის ზემოთაღნიშნული წერილიც იმავე კნორინგისადმი 19 მაისს 1802 წ.

ჯერ კიდევ 1801 წ. თებერვალში, როდესაც თეიმურაზი გორში იმყოფებოდა, მან განაცხადა სურვილი რუსეთში წასვლისა. ზოგ ბატონიშვილს ამისათვის დროც დაუნიშნეს, მაგრამ თეიმურაზმა ალბათ

¹ Акты... ტ. I, გვ. 296.

² „Акты“... ტ. I, გვ. 308, იქვე, გვ. 212, დავითს, როგორც ჩანს, თეიმურაზი თავის ქონების მემკვიდრედაც კი სურდა.

³ „Акты“... ტ. II, გვ. 80. მოხსენებული კარაჯალი უნდა იყოს კავკასიის ხუთვერსიან რუკაზე ნაჩვენები Караджалар—(E 7, 62—30, 71—45) აქვე, მასთან ახლო მდებარეობდა, როგორც ჩანს, „აკტებში“ მოხსენებული ნაზარსკეტი, რაც ჩვენის აზრით უდრის კავკასიის ხუთვერსიან რუკაზე მოხსენებულ Назарло-ს, (E 7, 62—45, 41—30) ანუ ვახუშტის მიხედვით ნაზარას სოფელს — (გეოგრ. 168) ალგეთში—მდ. ალგეთის მარჯვენა მხარეს (იხ. ი. ლორთქიფანიძე—ქვემო-ქართლი, I—II, 1935, გვ. 333). ხოლო ლომისციხე არ იხსენიება არც ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ და არც სხვაგან. ჩვენი აზრით ლომისციხე უდრის კავკასიის ხუთვერსიან რუკაზე ნაჩვენებ მოლოстыны-ს (E 7, 62—45, 42—00) რაც კარაჯალისა და ნაზარის ახლოსაა და აღნიშნულ რუკაზე ნაჩვენებია როგორც გორა. ამდენად საფიქრებელია ლოლისტინი, „აკტებში“ ლომისციხედ მოხსენიებინათ—ან კიდევ პირობით.

⁴ „Акты“... ტ. I, გვ. 311.

სხვა მოსახრებით ავადმყოფობა მოიმიზეზა და გამგზავრების დრო აღარ დაინიშნა¹.

თეიმურაზ ბატონიშვილი ისევე, როგორც დავითი, კმაყოფილი დარჩა რუსეთის ხელისუფლების ბრძანებისა დავითის გამგედ დანიშვნის გამო და არც ფიქრობდა მის წინააღმდეგ გამოსვლას. მაგრამ, როცა რუსეთის მიზანი აშკარა გახდა და დავითის „ვითარცა იმპერატორის მოადგილისა“ ხელისუფლება მოისპო, აზრი იცვალა და დაიწყო თავისებური მზადებაც რუსეთის წინააღმდეგ შესაბრძოლებლად.

1802 წ. ზაფხულში იგი „რაღაცის“ მომზადების მიზნით ჩასულა სურამში და ცხოვრობდა ნიკოლოზ ჭუბაძესთან. სურამში ყოფნისას, ალბათ გადაბირების მიზნით, თეიმურაზს დაუბარებია თავადი ხადრიბეკოვი და ჰქონია საუბარი მასთან, ხოლო მან ამ საუბრის მთელი შინაარსი შემდეგი სახით გადასცა ლაზარევს: 1802 წ. ერთ-ერთ საუბრის დროს—უთითებდა ხადრიბეკოვი—თეიმურაზი დამემუქრა რა მე, აცხადებდა, რომ „ოცი დღის შემდეგ საქართველოში რუსები სრულებით არ იქნებიანო“. იგივე ხადრიბეკოვი 1802 წ. ივნისში თეიმურაზს მეორეჯერ ელაპარაკა, ხოლო ამ უკანასკნელს თითქოს აღუნიშნავს: „მამა ჩემმა მისცა ტახტი რუსეთის ხელმწიფეს, მაგრამ ის იყო სულელი (глып), მე კი მაგაზე ჭკვიანი ვარ და მე მინდა ვფლობდე მას (საქართველოს, შ. მ.) მთელი მისი სიმამრებით“². დაუჯერებელია, რომ თეიმურაზს ამგვარად მოეხსენებინა თავისი მამა და საკუთარი თავი; მაგრამ როგორც არ უნდა იყოს ეს საუბარი გადასხვაფერებული, მისი ანტი-რუსული განწყობილება მაინც ნათელია. რომ ის სწორედ რუსეთის საწინააღმდეგო ბრძოლის მოსამზადებლად იყო ჩასული სურამში, ამას თვით სახლის პატრონის, რუსების მიერ მოსყიდული, ნიკოლოზ ჭუბაძის ჩვენებაც ადასტურებს, რომ თეიმურაზი დებულობდა წერილებს თბილისიდან, იმერეთიდან და მას ინახავდა დიდის საიდუმლოებით თავის საწოლ ქვეშ და რომ მას (ჭუბაძეს) მოუსმენია მისი საუბარი თავად აბაშიძესთან, სადაც ნათქვამი იყო სპარსეთის ჯარის თავდასხმის მოსალოდნელობაზე და ამავე დროს ოსმალების, ლეკების, იმერეთის ჯარის და საქართველოს მოწინავე ნაწილის დახმარებაზედაც რუსების გასანადგურებლად. გარდა ჭუბაძისა სხვებიც ადასტურებენ მიმოწერას თეიმურაზისა და აბაშიძისას ახალ-

¹ „Акты“... ტ. I, გვ. 328.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 181.

ციხეში და სხვაგან¹. ასევეა მოთხრობილი ბარტენევის პატაკში სიმონოვიჩისადმი². ყოველივე ამის გამო კოვალენსკი მეფის-ძე დავითს სწერდა: „გენერალი ლაზარევი მაცნობებს მე, რომ მასთან მისული ცნობებით, ძმა თქვენი, უბრწყინვალესი მეფის-ძე თეიმურაზი, იმყოფება სურამში რაღაცას შესაგროვებლად. როგორც სურამელებს, ასევე სხვა სოფლის მცხოვრებლებს ავიწროვებს, ავალებს მორწმუნეებს ეკლესიებში მოიხსენიონ ქართველთა მეფის ერთ-ერთი მემკვიდრე, თითქოს-და აქვს მიმოწერა იმერეთში და ახალციხეში და ზოგჯერ თავისთან იხმობს თავადებს და აზნაურებს გაუგებარ საკითხებზე“³. და ბოლოს კოვალენსკი თხოვს ითათბიროს თავის ძმასთან და გაიყვანოს იგი სურამიდან.

მიიღო რა ლაზარევმა ზემომოყვანილი ცნობა, მის შესამოწმებლად თვით გაემგზავრა სურამში. თეიმურაზს გაუგია რა ლაზარევის გამომგზავრება, განუზრახავს გორში გადასვლა. მაგრამ ისინი ერთმანეთს შეხვდნენ⁴ გზაში. თეიმურაზი მხოლოდ მისი ბრძანების შემდეგ გადაყვანილ იქნა გორში 1802 წ. 18 ივლისს. ცნობების ადგილობრივად შემოწმებას და დადასტურებას მოჰყვა აბაშიძისა და პ. ლარაძის დაპატიმრება⁵. გორიდან თეიმურაზი იმავე წლის 29 ივლისს გადმოყვანილ იქნა თბილისში და იქ ცხოვრობდა⁶.

სპარსეთში გაქცევის რამდენიმე დღით წინ, ალბათ იმისათვის, რომ დაეფარა ეს თავისი ფარული განზრახვა, თეიმურაზმა ერთხელ კიდევ მიმართა ციციანოვს თხოვნით, რათა მას დაეწერა ბრძანება მისი რუსეთში გაგზავნის შესახებ⁷. ცხადია, მისი ეს თხოვნა არ იყო გულწრფელი, პირიქით, მიმართული იყო იქითკენ, რომ თავი უწყინრად მოეჩვენებინა, სპარსეთში გაქცევის განზრახვა უჩინარეყო და მეთვალყურეობა მისდამი შეესუსტებინა.

რუსეთის ხელისუფლების საქართველოში მტკიცედ დამყარებით, მისდამი შებრძოლების გეგმების გაუმართლებლობით, თეიმურაზი იმედგაცრუებული დარჩა. აგრეთვე ხედავდა რა, დღეს თუ ხვალ, მსგავსად სხვა ბატონიშვილებისა, მისი რუსეთში გაგზავნის აუცილებლობას, არჩია გადახვეწა სპარსეთში და იქიდან ცდილობდა ეცადა

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 181—182.

² „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 311—312.

³ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 312.

⁴ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 182.

⁵ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 182, ტ. I, გვ. 312—313.

⁶ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 367.

⁷ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 149.

უკანასკნელი ღონისძიებანიც თავის ბიძის ალექსანდრეს შემწეობით, რომელიც ჯერ კიდევ ადრე იყო გადასული სპარსეთში.

როგორც ციციანოვის 1803 წლის 26 თებერვლის პატაკში ნათქვამია, 1803 წლის 25 თებერვალს ღამით, თეიმურაზ ბატონიშვილი თბილისიდან გაიპარა, დატოვა მეუღლე და წაიღო თან რაც კი ძვირფასი ნივთები გააჩნდა¹. ამასვე ადასტურებს სიღნაღის კაპიტან ისპრაენიკის სოკოლოვის ცნობაც².

ირანში გადახვეწის³ შემდეგ ბიძა ალექსანდრეს შეკედლებული თეიმურაზი არ სწყვეტს მიმოწერას საქართველოში დარჩენილ ბატონიშვილებსა და დედოფლებთან. ასე, მაგალითად: ზ ა ქ ა რ ი ა ჯ ო რ ა ე ვ ს თეიმურაზის მეუღლე ელენესათვის ოთხი წერილი გადაუცია, ხოლო ერთ-ერთი ამათგანი დედოფალ დარიასათვის (დარეჯან) როსტომ დავიდოვს მიუერთმეგია. ამ წერილში, რომელიც 1803 წ. 5 ივნისითაა დათარიღებული, სხვათაშორის ნათქვამია: „თქვენი შვილი ალექსანდრე და თქვენი შვილისშვილი თეიმურაზ, ჩვენს მოწყალეს ხელს ვაკოცებთ: ჩვენს ამბავს მოიხსენიებთ, ღვთის მოწყალებით ყოვლითურთ შვიდობით გახლავართ. ამას წინათ ჩვენს ხელმწიფიდიამ (ლაპარაკია ირანის მეფე ფათალი შაჰზე, იმავებაბახანზე, შ. მ.) დიახ მძიმე ხალათები მოგვივიდა და დიდი მოწყალობელი ბრძანდება ჩვენი და ჩვენი საქმე ღვთის შეწევნით თქვენად გუნებად მოვა. ყოველსავე ჩვენს ამბავს ზ ა ქ ა რ ი ა ვიამბობსთ“⁴.

ფათ-ალი-შაჰს შეფარებული ბიძა და ძმის შვილი ეძიებდნენ მის დახმარებას და, როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, ის პირველ ხანებში, მიუხედავად გართულებულ საგარეო მდგომარეობისა, ამ დახმარებაზე უარს არ ამბობდა. იგი 1803 წ. სოლომონ მეფესაც კი

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 185; შდ. იქვე, გვ. 76—77.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 155; შდ. Н. Дуровин, Закавказье 1803—1806 г. 1866. გვ. 83.

³ პლ. იოსელიანი თავის „ცხოვრება გიორგი XIII“-საში ერთ-ერთ მიზეზად თეიმურაზის სპარსეთში გაქცევისა ოთარ ამილახვარის დაპატიმრებას თვლის: „ესრეთ, რომელ დიდისა მეცადინეობითა მეფის ძემან თეიმურაზ დაუახლოვა მემკვიდრესა დავითს სიმამრთ თვისი სარდალი ოთარ ამილახვრის შვილი... გარნა შემდეგ მისცა საპყრობილესაცა დროებით, სხვათა თანა, და ესრე იქმნა მიზეზად, რომელ მეფის-ძე თეიმურაზ, სიძე ოთარისა, გაიქცა სპარსეთსა და ეახლაცყენსა“ (გვ. 223, CL III). შესაძლებელია თეიმურაზის საერთო გულგატეხილობას ესეც ზედ დართოდა.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 101.

წერდა ამგვარ დახმარების აღმოჩენაზე და ალექსანდრე და თეიმურაზის გამეფებაზე საქართველოში, რუსების განდევნის შემდეგ¹.

როგორც ცნობილია, ბაბახანის დახმარებით დაიმედებული ალექსანდრე ბატონიშვილი ემზადებოდა ლაშქრობისათვის რუსების წინააღმდეგ. მოუწოდებდა ქართველებს დახმარებოდნენ აბას-მირზას ლაშქარს.

თეიმურაზი ამ მზადებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. ალექსანდრე ბატონიშვილის 1804 წ. 29 მარტის ცნობილ წერილს² მუხრანის მცხოვრებლებისადმი, თან ერთვოდა თეიმურაზის მინაწერიც, სადაც ნათქვამი იყო: „მეფის-ძე თეიმურაზ სიყვარულით მოგიკითხავთ; თუ ჩვენს ამბავს იკითხავთ, ჩვენც ამათს უმაღლესობას, ბიძა ჩვენს, ვახლავართ; ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალეობა მიაღება, რომ ჩვენს მამა-პაპას ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალეობა არ მიზღვომიათ; ახლა თუ ჩვენს რჩევას დაიჯერებთ, ახლავ ამათს უმაღლესობას იახელით. ღმერთმან ხომ იცის ხელმწიფისაგანაც და ბიძა ჩვენისგანაც დიდი მოწყალეობა დაგემართებათ და თუ ამ ჩვენს რჩევას არ დაიჯერებთ და არ მოხვალთ, საუკუნოდ თქვენს ოჯახს დააქცევთ და ახლა თქვენ იცით“³. ამგვარივე შინაარსის წერილებს სწერდნენ კონსტანტინე ბაგრატიონ მუხრანელს⁴, პაატა აბაშიძეს⁵, თიანეთის მოურავს დიმიტრი ჩოლოყაშვილს, ბოდბის მიტროპოლიტს იოანეს⁶ და სხვებს. მაგრამ წერილებმა გამომხატურება ვერ ჰპოვა და ალექსანდრეს სიტყვით „ხელმწიფის ასეთი მოწყალეობა... მთელი ერანის ლაშქრობა“ აბას-მირზას ხელმძღვანელობით, მარცხით დასრულდა: 1804 წ. ივნისის 30-ს რუსის ჯარის მიერ განადგურებულ იქნა ერანის ლაშქარი აბას-მირზას მეთაურობით დაბანაკებული. ხოლო იმავე წლის 15 ივლისს ციციანოვი აღკვეთავს ბაბახანის ლაშქრობასაც ერევანთან.

მიუხედავად ამ დამარცხებისა ალექსანდრე და თეიმურაზის იმედები არ განადგურებულა. ბაბახანი ჯერ კიდევ უჯეროდა მათ და საბოლოოდ გულგატეხილი არ იყო. მეორე ლაშქრობაც, რომელიც 1805 წ. ზაფხულში ხდებოდა, აგრეთვე ირანის ჯარის მარცხით დამთავრდა.

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 363.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 159—160.

³ „Акты“... ტ. II, გვ. 160.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 161.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 161—162.

1805 წლის 11 ივლისს და 3 აგვისტოს, ციციანოვის ლაშქრობის დროს მდ. არაქსის ნაპირებზე, უკუქცეული იქნა ბაბახანი, ხოლო 1805 წ. აგვისტოს პოლკოვნიკ კარიაგინმა დაამარცხა მდ. ზაჰამთან აბას-მირზა; ამ ბრძოლის დროს მძიმედ დაიჭრა თეიმურაზ ბატონიშვილი¹.

დამარცხებულმა აბას-მირზამ დატოვა ერევანი, 1805 წ. 17 აგვისტოს არაქსით ნახეჩევანისაკენ გაემართა და წავიდა თავრიზში². ხოლო ალექსანდრე და თეიმურაზი აბას-მირზას დამარცხების შემდეგ დარჩნენ ერევანში და იქ დაჰყვეს ოქტომბრამდე, ალბათ იმ მოსახრებით, რომ დაუბრკოლებელი მიმოწერა ჰქონოდათ საქართველოში. და ან, როგორც რუსი მოხელეები ფიქრობდნენ, ბაბახანი ამ არასასურველი ექსპედიციის შემდეგ გულგატეხილი იყო მათზე, არ სურდა მიეცა მათთვის საკუთარი ნასუფრალიც კი და არ უჯეროდა უკვე არაფერს³. როგორც ჩანს, ამიერიდან ალექსანდრესა და თეიმურაზის ორიენტაცია იცვლება.

ციციანოვი ჯერ კიდევ ადრევე შეეცადა თეიმურაზის გადმობრუნებას, 1803 წ. 22 მარტის წერილით დაბრუნებას ურჩევდა თავის სამშობლოში, თავის ცოლთან⁴. ამასვე იმეორებდა იგი 1804 წ. 31 ივლისს, ე. ი. აბას-მირზას ექსპედიციის დამარცხების შემდეგ, უზსნიდა მას, რომ რუსეთი უძლეველია, რომ მისი დამარცხება შეუძლებელია დაღისტნელების და ირანელების დახმარებით, დროა ჩაუფიქრდეს ამას და დაუბრუნდეს სამშობლოს⁵. ასეთივე შინაარსისაა აგრეთვე 1805 წ. 7 მარტის წერილიც. ამგვარივე წერილებს უგზავნიდა ციციანოვი თეიმურაზის მეუღლე ელენეს და ითხოვდა მისგან ზეგავლენას თეიმურაზზე მის დასაბრუნებლად⁶. მაგრამ ყველაფერი ეს უწყურადღებოდ რჩებოდა... თეიმურაზი, როგორც ჩანს, მაშინ მტკიცე გადაწყვეტილებას ადგა⁷.

რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მთელი მიზეზი თეიმურაზს ნათლად გამოხატული აქვს ერთს თავის საპასუხო წერილში ციციანოვისადმი. იგი წერდა: „გარნა უკეთუ გნებაესთ სამსახური ჩვენ მიერ

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 441, 717, 843—844, 846; შდ. Дубровин, Закавказье, стр. 435. (1805 წ. ექსპედიციის შესახებ იქვე, გვ. 414—435).

² იქვე, გვ. 848.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 182—183.

⁵ იქვე, გვ. 184.

⁶ იქვე, გვ. 183.

⁷ შდ. Дубровин, Закавказье от 1803—1806 г. გვ. 86.

მაღალისა ხელმწიფისა, წარმოგზავნონ ოჯახისა ჩუენისაგან ერთი, რომელიცა სათნო იყოს იმპერატორისა, მეფედ ქუეყანასა შინა ჩუენსა და აღადგინოს მაღალმან ხელმან დაცემული ოჯახი ჩუენი და მაშინ ჩუენ ყოვლისა ბრძანებისა მისისა მორჩილნი შევიძლებთცა სამსახურთა შესაბამთა დიდებულებისა მისისათა. და თუ არა ესრეთ იქმნას, არცა ჩუენ ძალ გვიძს მოსულად მანდა, ვინაჲდგან არა ვართ ჩუენ გოჰთაჟნი მხოლოდ გლახაკებრივისა პურისა ჭამისანი, არამედ ყოველთვის სისხლ დათხევით მცდელნი ბაგრატიონთა ოჯახისა აღდგენისანი“¹. ნათელია, რომ თეიმურაზის ბრძოლის ერთად-ერთი მიზანია „სისხლის დათხევით ცდა ბაგრატიონთა ოჯახის აღდგენისა“. ასეთივე „კრედო“ გამომზეურებული აქვს თეიმურაზს თავის წერილში ერთ-ერთ ძმისადმი: «Сердце мое не терпит такого бесчестия, наносимого дому моему; также прискорбно мне, что ваше место занимает один дурак, а вы находитесь в плену»... მოითხოვს დაისვას ერთი ვინმე ბაგრატიონთა გვარიდან მეფედ და ასკვნის, «а ежели сего не будет, то по смерти мою не перестану стараться о своем деле»...².

თეიმურაზს ეს მტკიცე გადაწყვეტილება ვერ შეაცვლევინა მისთვის ძვირფასი მეუღლის, ელენეს, სიბრალულითა და სიყვარულითსავსე წერილმაც კი³, რომელიც 1806 წ. 4 ივლისს გაუგზავნეს მას და რომლითაც სურდათ გაეტეხათ მისი გადაწყვეტილება და გაეზედინებინათ გადმოსვლა თეიმურაზისათვის საქართველოში. მაგრამ, როგორც ჩანს, წერილმა მიზანს ვერ მიაღწია და თეიმურაზი განაგრძობდა ბრძოლას „სიკვდილამდი, ბაგრატიონთა დაქცეული ოჯახის აღსადგენად“.

1805 წ. თეიმურაზი იხსენიება, როგორც ერთ-ერთი მეთაური ერევნის ხანის კულიხანის ლაშქრისა, ქემალ-ხანთან ერთად⁴.

1805 წ. ოქტომბერს გამოემგზავრა ისევ ბაბახანისაკენ⁵ და ცდილობს დაარწმუნოს იგი, რომ გამარჯვების მიღწევა შესაძლებელია, თუკი რუსეთს მთიელ მოსახლეობას აუმხედრებენ⁶. მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია და გადადის ახალციხეში.

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 184—185.

² იქვე, გვ. 185.

³ ელენეს წერილი, იხ. „Акты“... ტ. III, გვ. 63.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 604.

⁵ „Акты“... ტ. II, გვ. 916.

⁶ „Акты“... ტ. II, გვ. 980.

როგორც ციციანოვი ფიქრობს, ის აქ ახალ მფარველს ეძიებს¹. მიუხედავად იმისა რომ თეიმურაზი ისევ აბას-მირზას ლაშქარში იმყოფება, ხედავს რა მხოლოდ სპარსეთის დახმარებიდან არაფერი გამოდის, ბიძასთან ერთად მიმართავს ოსმალეთს, ინგლისს და სხ. და მათი დახმარებით, თეიმურაზსა და ალექსანდრეს განზრახული აქვთ შებრძოლება რუსეთის წინააღმდეგ. როგორც ირკვევა, თეიმურაზს აგრეთვე გარკვეული ორიენტაცია აღებული ჰქონდა ნაპოლეონის საფრანგეთისაკენ. მას მიწერ-მოწერაც ჰქონია ამ საკითხზე. საფიქრებელია, რომ გამგზავრებაც კი სურდა ამ მიზნით საფრანგეთში. ის ერთ-ერთ ძმას წერდა: „გთხოვთ თქვენ, თუ შეიძლება იშოვოთ ჩვენთვის ერთი ისტორია საქართველოსი, ლექსიკონი და გეგმა ქვეყნიერებისა თუნდაც ფრანგულად, მხოლოდ კარგი და მსუბუქი გზისათვის“². მაგრამ, ჩანს, მგზავრობის გეგმა ჩაშლია და მხოლოდ მიწერ-მოწერითლა კმაყოფილდებოდა. ასე, მაგალითად: ერთ-ერთ წერილში ის წერს: „მე ამჟამად მაქვს პასუხი ჩვენს წერილზე საფრანგეთიდან“³. ამასვე იმეორებდა იგი 1810 წ. 18 მაისის წერილში ლევანისადმი: „კვალად ჩემი მოხსენება ეს არის, მე ყოველის ადგილიდამ ამბავი მაქვს, პარიჟიდან, პეტერბურხიდან, სტამბოლიდან და თბილისიდან ხომ ჩემნი კაცნი მოვიდნენ“⁴.

1809 წ. 29 ივლისს ალექსანდრე ბატონიშვილი ახალციხეში იმყოფება, აქედან ფიქრობს ანტირუსულ განწყობილებების შექმნას (რისთვისაც მას სპარსეთისაგანაც მიუღია სათანადო თანხა) და ვამოლაშქრებას საქართველოში რუსების წინააღმდეგ. ტორმასოვი აფრთხილებს ახვერდოვს, რათა მზად იყოს ამგვარ შემთხვევისათვის. ამავე მიზნით, როგორც ჩანს, თეიმურაზ ბატონიშვილი გამოემართა ერევნიდან იმერეთისაკენ⁵. როგორც აღვნიშნეთ, ისინი ამზადდებდნენ ნიადაგს სპარსეთ-ოსმალეთ-ინგლის-საფრანგეთის კოალიციისათვის რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ შეუძლებელი იყო ამგვარი კოალიციის მოწყობა. ამ დროისათვის შექმნილ საერთაშორისო მდგომარეობის მიხედვით იგი განუხორციელებელ ოცნებას წარმოადგენდა და მართლაც ვერ გატარდა.

თეიმურაზ ბატონიშვილი რწმუნდებოდა რა მთელი ამ გეგმების უსუსურობაში, 1810 წლისათვის ის თავის მტკიცე გადაწყვეტილებას

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 94.

² „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 185.

³ „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 707.

⁴ „АКТЫ“... ტ. V, გვ. 40, ტ. IV, გვ. 708.

⁵ „АКТЫ“... ტ. V გვ. 126.

სცვლის და არჩევს რუსეთთან შერიგებას. ამ შერიგების საქმეში „დიდი როლი ითამაშა პეტრე ლარაძემ, როგორც გვამცნობს მისი „ჩახრუხაული და შაირნი, მწირობასა შინა თქმული ოდეს მსახურა მეფის ძეს თეიმურაზს და ძლიერის ხელრგნებით გამოიყვანა სპარსეთით“¹. როგორც ირკვევა, ტორმასოვის დავალებით, პეტრე ლარაძე გაგზავნილ იქნა სპარსეთში თეიმურაზის მოსაძებნად. როგორც ლარაძე გვატყობინებს იგი დიდის ვაივავლახით მოუძებნია. ამ დროს თეიმურაზი ერევანთან დაბანაკებულ აბას-მირზას ლაშქარში მთელ არტილერიას მეთაურობდა². მაგრამ არც ისე ადვილად დაუნებებიათ თეიმურაზი მისთვის. შეტაკებაც კი მოსვლია სპარსელებთან; იგი თავის ზემოაღნიშნულ პოემაში წერს:

„განვაკვირვე სპარსთა გული, თვთ შემკვიდრეს უქმენ ხლათი, გამოვაპე შუა რაზმი, სთქვეს რა დილის სალავათი“...³.

აბას-მირზას ლაშქრისაგან თავი დაულწევია, მაგრამ არფაჩაიზე მათ დასხმია აგრეთვე ირანელების რაზმი, რომელიც პეტრეს მოუგერებია თურმე...

ამ ბრძოლის შემდეგ 1810 წლის 15 სექტემბერს რამდენიმე მხლებელითურთ თეიმურაზი გამოცხადდა პოლკოვნიკ ურაკოვთან (იხ. ტორმასოვის წერილი ახვერდოვთან 1810 წ. 18 სექტემბერს „Акты“... IV, გვ. 136).

დ. ბატონიშვილის „მასალების“ მიხედვით: „მაშინ (1810 წ., შ.მ.) ძე ყენისა აბაზ-მირზა იდგა გარნისს, მუნით განივლტო მეფის გიორგის ძე თეიმურაზ ჯვარის ამაღლების დღეს 14 სექტემბერს, რომელიცა იმყოფებოდა ძესთან ყენისა აბაზ-მირზაჟსთანა დიდითა პატივითა თავად თოფხანათა ზედა, ახლად განსწავლულთა რეგულთა ზედან სპარსთასა. და მოვიდა ტორმასოვთან, რომელიცა იღუმაღლ ტორმასოვი ეზრახოდა და შეუჩინა გამზდელი ლალა მისი პეტრე ლარაძე აზნაური, რომელმანცა მოაცთუნა და მოიყვანა მუნით. ხოლო მოვიდა რა თბილისს, წარგზავნა იგიცა რუსეთსა შინა“ („მასალები“, გვ. 96). როგორც ამ ამონაწერიდან ირკვევა, ლარაძე ტორმასოვის დავალებით წასულა თეიმურაზთან. მან, ალბათ შეთანხმების პირობების წარდგენით, თეიმურაზი მოაცთუნა და შესძლო მისი დაბრუნება სამშობლოში. ჩანს შერიგებისას წამოყენებული პირობები არ გატა-

¹ კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 206.

² შდ. „Акты“... ტ. IV, გვ. 948, დ. ბატონიშვილი, „მასალები“, გვ. 96.

³ კ. კეკელიძე, იქვე; წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერი № 155.

რებულა. სხვანაირად აუხსნელი იქნებოდა თუ რატომ გამოყვა იგი ასე ადვილად ლარაძეს და თუ რატომ დარჩა თეიმურაზი განაწყენებული საქართველოში დაბრუნების შემდეგ.

ტორმასოვი თ. ბატონიშვილის დაბრუნებას სთვლიდა ერთ-ერთ დიდ გამარჯვებად (იხ. მისი წერილი კამენსკისადმი, „Акты“... ტ. IV, გვ. 948). თ. ბატონიშვილი მართლაც, როგორც ჩანს, გამოპარულა, მას თან არ ჰქონია ტანისამოსი და სხვა საჭირო ნივთები. ამის გამო მისცეს დახმარების სახით 200 მანეთი და დაუნიშნეს 300 მანეთი თვითურად¹.

თეიმურაზი ვერ შეურიგდა რუსებს იმგვარად, როგორც ფიქრობდა და ალბათ ისე, როგორც შერიგების პირობებში ნათქვამი იყო. ამის გამო აითვალისწინა ლარაძე, რომელსაც თვლიდა მთავარ მიზეზად მისი ირანიდან მობრუნებისა².

პლატონ იოსელიანს დაცული აქვს ერთი საინტერესო საუბრის შინაარსი თეიმურაზთან, რომელიც ნაწილობრივ გვიხსნის მისი რუსეთთან შერიგების მიზეზს. პლატონის სიტყვით თეიმურაზი სპარსეთში მისი ყოფნის შესახებ აცხადებდა: „როდესაც მე თვით შემდგომად მეფისა გარდაცვალებისა წარვედი სპარსეთსა, მაშინ მეფის ძე ალექსანდრე დიდად მყვედრიდა მეფისა მამისა ჩემისა ესრეთ მოქცევასა. წერილთა შინა მისგან მოწერილთა, მოიხსენიებდა მეფესა უშვერად და უკადრისად და სწყევლიდა მას. სიტყვანი ესე მოსწყვლიდენ ჩემსა გულსაო და მაშინ ვსცან მტრობა მისი მამისა ჩემისა სახლისათვის და ბოროტი განზრახვა მისი ძმათათვის ჩემთა. შემდაგდა მეფის ძე ალექსანდრე და ვნაზე თვით სპარსელთა ქცევა, ბილწი ჰაზრი, მათი უსაფუძვლო განმგებლობისათვის და საომრად ვსცან იგინი არა რაჟსა მცოდნენი... დიდად მიკვირდა მდგომარეობა ირანისა, მეფეთა კარისა და მოვიხსენიებდი ჰაპისა ჩემისა კარსა...“³. შესაძლებელია იოსელიანს საუბრის შინაარსი თავისებურად გადაეკეთებინა, მაგრამ მაინც სინამდვილეს არ უნდა იყოს მოკლებული თეიმურაზის გულგატეხილობა მისი ბიძისადმი და საერთოდ ირანის ძალებისადმი. ისიც ცხადია, რომ თეიმურაზი ვერც რუსებს შეურიგდა ისე, რომ ასე ზიზლით მოეხსენებინა მისი ბიძა და თვით ირანის სამეფო კარი, რომელთანაც იგი 7 წელიწადი შეკედლებული იყო. პირიქით, რუსეთთან შეურიგებლობისა გამო იგი იძულებული

¹ „Акты“... ტ. IV, 137.

² შდ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 206.

³ პლ. იოსელიანი „ცხოვრება“, გვ. 178.

გახდა საქართველო მიეტოვებინა და იმავე წელს რუსეთს გადასახლებულიყო¹.

თეიმურაზის ირანში ყოფნას მისი მომავალი მეცნიერული მუშაობისათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მან აქ ყოფნისას შეითვისა სპარსული ენა და ბროსეს აზრით თვით თურქულიც². საფიქრებელია სპარსეთში ყოფნისას დაეწყო თეიმურაზს დიპლომატიურის მოსაზრებით ფრანგული ენის შესწავლაც. რაც მთავარია, გაეცნო სპარსულ ლიტერატურას, რომლითაც თავის მდგომარეობაში დიდად შეეძლო ესარგებლნა. ამ მოსაზრებას ადასტურებს თვით თეიმურაზის განცხადებაც, როცა იგი, სხვათაშორის, ეხება ქაიხოსრო სპარსთა მეფისაგან საკერპო ტაძრის აგებას და იქ სპარსეთის მეფეთა კურთხევის წესს, თავის „ივერიის ისტორიაში“ წერს: „ესე თავრიზს ყოფასა ჩემსა წელსა 1809-სა გამოიწერა წიგნისა მისგან სპარსულისა მოთხრობისაგან აღრიბეჟანისა, რომელსაცა წიგნსა ეწოდების სპარსულად „თარიყი-აღრებეიჟან“, რომელსა შინა წერილ არიან ზემოდ თქმულნი ესე“³.

აქვე, სპარსეთში ყოფნისას, შეუგროვებია მას მასალები თავისი შრომისათვის „აღწერა აწინდელთა სპარსეთისა ყუენთა (ანუ შაჰთა) და გვარეულობისათჳს ყაჯართასა თუ საიდგან წარმოებენ“, დაწერილი ს. პეტერბურგს მოსვლისთანავე 1811 წ. გრაფ ნიკოლოზ რუმიანცევისათვის⁴. ჩვენი აზრით, ირანში ყოფნისას აქვს ნათარგმი თეიმურაზს ირანულიდან „წიგნი ათნი გვირგვინნი, ანუ შირვან სპარსთა მეფისაგან ქმული“⁵. ასევე, აქვე უნდა ჰქონდეს დაწერილი „პრაქტიკა არტილერიისა“⁶... როცა იგი აბას-მირზას ლაშქარში არტილერიას მეთაურობდა.

გარდა ამისა, ირანში ყოფნისას თეიმურაზი, როგორც ჩანს, წერდა ლექსებსაც. ამ პერიოდს ეკუთვნის მისი რამდენიმე პოეტური ნაწარმოები, რომელთაც არც ისე დიდი ლიტერატურული ღირსება გააჩნიათ. როგორც თვითონ აღნიშნავს, სასულიერო ხასიათის ლექსების წერაში ატარებდა „ჟამსა უცხოებასა მყოფობისას“.

¹ კ. კეკელიძე, იქვე.

² შდ. ბროსე—Жур. Мин. Нар. Пр. 1846 წ., გვ. 39.

³ თ. ბატანიშვილი—„ისტორია ივერიისა“, 1848 წ., გვ. 80.

⁴ აღნიშნული შრომა მოხსენებულია თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში, იხ. А. Чагарели, Свед. о памят. груз. письм. 1894, ტ. I, გვ. 179 და საეკლესიო ფონდის კოლექცია: А 1091, გვ. 89, № 163.

⁵ იქვე, გვ. 175 № 136; А 1091, გვ. 75, № 140.

⁶ იქვე, გვ. 184 №—193. А 1091, გვ. 109, № 199.

მისი სიტყვით, სპარსეთში დაწყებული სამოცტაეპიანი ე. წ. „სამოცეული“ „სადიდებლად და სიხარულით სავედრებლად ყოვლად წმიდისა დედოფლისა... მარიამის მიმართ“, 1811 წ. ს. პეტერბურგს დაუმთავრებია¹. ამგვარივე შინაარსისაა მის მიერვე შეთხზული აკროსტიხები, 1804 წ. 22 აპრილს, იესო ქრისტეზე², წმიდა გიორგიზე³, 1806 წ. იანვრის 14-ს, აკროსტიხი კიდურწერილობით: „წინა ნეტარო გძნობ (sic!) მონა უღირსი ქებით, რათა მიხსნა მტერთაგან შეპყრობილი“...⁴, 1810 წ. აპრილის 23-ს ისევ წმიდა გიორგიზე⁵. თუ ყველა ამ ლექსებს დავუმატებთ პოემა „ვაშლსაც“ (იხ. ქვემოთ), ამოწურული იქნება თეიმურაზის მხატვრული შემოქმედების მთელი საგანძურიც. დასახელებული ლექსები ლიტერატურის ისტორიისათვის ინტერესს მოკლებულნი არ იქნებიან, მაგრამ მხატვრული თვალსაზრისით არც ისე მაღალხარისხოვანია და თეიმურაზის პოეტური ნიჭის სიღარიბეზე მიგვითითებენ.

ამრიგად, ირანში ყოფნისას იგი ეწეოდა ლიტერატურულ შრომას, ეცნობოდა ირანის ისტორიასა და ლიტერატურას, რასაც მისი მომავალი მუშაობისათვის უალრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

II

თეიმურაზ ბატონიშვილი, გამგზავრების ხარჯებისათვის მიიღო რა 4.500 მანეთის ასიგნაცია, 1810 წლის დასასრულს გაემგზავრა სანკტ პეტერბურგისაკენ და მთელი დანარჩენი ცხოვრება გაატარა იქ. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზის ამაღლაში, სხვათა შორის, პეტრე ლარაძეც შედიოდა, რომელიც ბატონიშვილს ლარაძის სურვილის წინააღმდეგ წაუყვანია⁶.

სანკტ პეტერბურგში ცხოვრებიდან იწყება თ. ბატონიშვილის ნაყოფიერი მუშაობის პერიოდი. მთელი თავისუფალი დრო, რომელიც ამ ხანებში მის ხელთ იყო, ხმარდებოდა, როგორც ჩანს, საქართველოს ისტორიის მასალების შეგროვებას, დამუშავებას და ზოგიერთ სპეციალური წიგნების თარგმნას. 1811 წლიდან 1830 წლამდე უნდა იყოს ნათარგმნი და დაწერილი ყველა ის შრომა, რომელთაც საქართველოს ისტორიასთან ნაკლები კავშირი აქვთ და მეცნიერე-

¹ თეიმურაზის ლექსები. საისტ. ფონდის კოლექცია. H 2225, ფურც. 1.

² H 2225, ფურც. 13-14.

³ იქვე, ფურც. 18.

⁴ იქვე, ფურც. 22.

⁵ იქვე, ფურც. 18.

⁶ შდ. კ. კეკელიძე—ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 207.

ბის ამა თუ იმ დარგს ემსახურებიან, — ბროსეს გაცნობის შემდეგ, ე. ი. 1830 წლიდან თეიმურაზს ამგვარი თარგმანებისათვის არ ეცალა. ამრიგად, ჩვენი აზრით, 1810—1831 წლებს მიეკუთვნება თეიმურაზის შემდეგი თარგმანები და ორიგ. შრომები. თარგმანებიდან: ა) გრიგოლ კონსტანტინეპოლელ პატრიარხის დაფლვაზე თქმული სიტყვა¹, ბ) წიგნი „ბუნებისათვის ღმერთთადა“ ციცერონისა², გ) წიგნი არისტოტელისა „ბოროტისათვის და კეთილისა“³, თარგმნილი ქართულად რუსულიდან (თეიმურაზმა ჯერ კიდევ ბერძნული არ იცოდა ეს თარგმანი იხსენიება დ. ჩუბინოვის ბიბლიოთეკის კატალოგში. იგი 1787 წ. ლათინურიდან რუსულ ენაზე გადმოთარგმნილი ყოფილა, ხოლო აქედან ქართულად უთარგმნია თეიმურაზს და გამოუციათ 1818 წ. პეტერბურგში), დ) „ტაქტიკა... ქარტებით“, თარგმნილი ფრანგულიდან ქართულ ენაზე,⁴ ე) „მხედრობის დარიგება ნაპალეონისაგან“, თარგმნილი რუსულიდან,⁵ ვ) „ფრანციცულნი სჯულნი სამხედროთაგანთა“, თარგმანი ფრანგულიდან⁶; ამ პერიოდის ორიგინალურ შრომებს უნდა ეკუთვნოდნენ: „საარხმატიკოთა და საგეომეტრიოთა პროპორციათა, პროგრესიის კანონთა“⁷; „რუსეთის სამმართველოთა და სამსაჯულოსა ადგილებისა და სჯულთათვის რომელთამე, მოკლედ ქმნილი“⁸ და თვით პოემა „ვაშლი“-ც⁹. „ვაშლი“ თეიმურაზ ბატონიშვილის ჩვენთვის ცნობილი ერთ-ერთი პოემაა, რომელიც, როგორც ჩანს, მიუძღვნია დისწულ გრიგოლ დადიანისათვის:

„ეს პოემა შევთხზე მეფის ძემან თეიმურაზმან პოეტიკურად.
 გრიგოლისათვის, ჩემის დისწულის, დადიანის ძის, ვინა არს
 ლექსთ მყურად,
 მე მისთვის შრომას არ ვრიდებ თავს, რადგან გულით ვარ მისადმი მსურად,

¹ Пагарели—Свед. о памятниках... ტ. I. вып. 3, გვ. 156, № 43; შდ. საეკლესიო ფონდი А 1091, გვ. 24, № 49.

² იქვე, გვ. 174, №—130; შდ. А 1091, გვ. 73, № 134.

³ იქვე, გვ. 175, № 137, А 1091, გვ. 76, № 141.

⁴ А. Пагарели—Свед. о памятниках, გვ. 84 № 59; А 1091, გვ. 107 № 194.

⁵ იქვე, გვ. 184 № 190; А 1091, გვ. 108, № 195.

⁶ იქვე, გვ. 189 № 191; А 1091, გვ. 108, № 197.

⁷ იქვე, გვ. 184 № 194; А 1091, გვ. 109-110. № 200.

⁸ იქვე, გვ. 183 № 185; А 1091, გვ. 105 № 189.

⁹ იქვე, გვ. 119 № 75

ესასოებ, ამ ღვაწლს არ შეურაცხ-ჰყოფს, ხშირად წარმოს-
თქვამს რიტორიკულად“¹.

სამწუხაროდ, პოემის დაწერის თარიღი უცნობია.

თარგმანების განხილვიდან ირკვევა, რომ თეიმურაზს, გარდა სპარსულისა, თურქულისა და რუსულისა, სცოდნია ფრანგული, აგრეთვე ლათინური, როგორც ეს თეიმურაზის მიერ თარგმნილ „რომაულნი სჯულნი“-დან ირკვევა,² ხოლო ბერძნული კი არა. ეს იქიდან ჩანს, რომ, ჯერ ერთი, მას არისტოტელი უთარგმნია რუსულიდან, და არა დედნიდან; მეორე: ამაზე გარკვევით მიგვითითებს მისი ერთ-ერთი წერილი ბროსესადმი, სადაც თეიმურაზი აღნიშნავს, რომ 1817 წ. მისმა ძმამ დავითმა მოსკოვიდან მოატანინა იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის „ისტორია“, „რომელშიაც არიან საქართველოსი ზოგი რაჟმენი ისტორიანი, ბევრი კარგი არის და სწორად და ზოგში კი შემცდარი“, მაგრამ თვით ვერ შესძლებიათ მისი გადათარგმნა ბერძნულიდან და მოუყვანიათ ბერძნულის მცოდნე ვილადგიორგი, რომელიც თურმე თარგმნიდა რუსულად, ხოლო თეიმურაზი რუსულიდან აქართულებდა. ამგვარად თარგმნილი წიგნი, ალბათ სარედაქციოდ, გაუგზავნიათ დავით რექტორისათვის³.

ხოლო, რომ თეიმურაზმა 1840 წ. უკვე ბერძნული კარგად იცოდა, ამას მოწმობს მის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილი „ფრიკისა და ოქროს მატყლოვანისათვის ვერძისა“, რომელიც მიეძღვნა „დისწულის ძესა მისსა დადიანს დავითს“. მას დართული აქვს შემდეგი მნიშვნელოვანი შენიშვნა: „ქართულად ძველთა ელინურთა წიგნთაგან გადმოითარგმნა და ძველად ქართველისა ვისგანმე ნათარგმანევთა თანა შესწორდა და უმჯობეს იქმნა. ქართული იაზონისა და მირმიდონთ ამბავი ვგონებ რვაასის წლის ნათარგმნი იყოს ქართულზედ: მეფის ძე თეიმურაზ, წელსა ქრისტესით 1840 წ. ოკტობრისა 15, პეტერლოფს“⁴. ამავე პერიოდს (1844 წ.) ეკუთვნის თეიმურაზის ერთ-ერთი სასულიერო ხასიათის ნაწარმოები: „გიხაროდენი წისა ნიკოლაოზისა“, რომელიც, როგორც იქვე დართულ

¹ იქვე, გვ. 120; წ.-ჯ. ხელთნაწერი № 3696, ფურც. 8. თეიმურაზის პოემა „ვაშილი“ ანუ „დარღვევა ტროადისა“ დაბეჭდილ იქნა ჟურნალ „ცისკარში“ — იხ. 1860 წ. № IX.

² „რომაულნი სამხედრონი სჯულნი შემოკლებით თარგმნილი ლათინურისაგან მეფის ძის თეიმურაზის მიერ“ — იხ. A 1091; გ. 108, № 196.

³ „წერილები“ ფურც. 28—29.

⁴ წ.-ჯ. ხელთნაწერი № 3723, „კრებული“, გვ. 493—546.

შინაწერიდან ჩანს, მიუძღვნია თავის დისათვის, სამეგრელოს მთავარ გრიგოლ დადიანის მეუღლე ნინოსათვის¹.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაყოფიერი მუშაობა საქართველოს ისტორიაში იწყება მ. ბროსეს გაცნობიდან. სენ-მარტენის ხელმძღვანელობით დაარსებული „აზიური საზოგადოების“ წევრები ცდილობდნენ წერილობითი კავშირი დაემყარებინათ ამა თუ იმ ქვეყნის გამოჩენილ მეისტორიებთან, თუ სამეფო ტახტთან დაკავშირებულ პირებთან. კერძოდ, მარი ბროსეს მიმოწერა ჰქონდა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილთან და სხვა გამოჩენილ პირებთან, არა მარტო მეცნიერული, არამედ, როგორც თვითონ ამბობდა, ზოგიერთ შემთხვევაში, პოლიტიკური მოსაზრებითაც². 1830 წლიდან ბროსე მჭიდრო კავშირს იჭერს თეიმურაზ ბატონიშვილთან. ხდება გაცნობა მიმოწერით. 1930 წ. დათარიღებული წერილით უნდა იწყებოდეს თეიმურაზის მიმოწერა ბროსესთან, რადგან ამ წერილით ბატონიშვილი, როგორც ჩანს, პირველად აცხადებს სურვილს კორესპონდენტობისა და ამცნობს თავის მისამართსაც... „მე თვით გექმნები შენ თანამოსამსახურე, ე. ი. კორესპონდენტი, ზოგად ყოველთავე, ძველთა და ახალთა საეკლესიოთა გინა საეროთა და სამოქალაქოთა ხელოვნებათა ჩუენისა სწავლისათა“³. ხოლო, გაგზავნილ მისამართით ატყობინებს, რომ მას აქვს თავისი „საკუთარი სახლი სანკტ პეტერბურღს, ვასილის ოსტროვასა შინა მეცხრეს ლინიაზედ, მახლობელ მდინარესა ნევისა №—8-ს“⁴.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, საკმაოდ მომზადებული უნდა ყოფილიყო კორესპონდენტობისათვის „ზოგად ყოველთავე“ საკითხისათვის საქართველოს ისტორიიდან. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი არ იკისრებდა მისი სიტყვით „სიბრძნითა განათლებულ“ პარიზის საზოგადოების კორესპონდენტობას. მას აღებული მოვალეობა პირნათლად შეუსრულებია. ამ დროს უნდა გაეგზავნოს „პარიზის აზიური საზოგადოებისათვის“ ანტონ I კათალიკოსის და დავით ბატონიშვილის „ქართული გრამატიკა“, რომელნიც ბროსეს მიერ თავის დროზე გადათარგმნილ და სათანადო კომენტარებით გამოქვეყნებულ იქნა „აზიური სა-

¹ საისტ. ფონდი, H. 183, გვ. 1.

² „АКТЫ“... ტ. VIII, გვ. 962—963; შდ. გ. გოზალიშვილი, 1832 წ. შეთქმულება.

³ „წერილები“... ფურც. 1.

⁴ იქვე, ფურც. 2.

ზოგადობის“ ორგანო „Journal Asiatique“-ში¹. ამ ხანებში მოღვაწეობის შედეგი უნდა იყოს თეიმურაზის ჩარიცხვა 1831 წელს აზიური საზოგადოების წევრად. ბროსეს წერილმა, რომელიც, სხვათა შორის, ამასაც აუწყებდა, ჩანს, თეიმურაზში დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. იგი, საპასუხო წერილში ბროსესადმი, სწერს: „კდ ამისათვის დიდად მოხარული ვარ და ბედნიერად ვრაცხ ჩემსა თავსა, ვინაჲდგან მრავლად სახელოვანსა და ყოვლად სიბრძნითა განათლებულს დიდებულს პარიჟის მეაზიელეს საზოგადოების რიცხვში აღვირიცხვე“².

ჯერ კიდევ 1830 წ. ბროსეს გამოუგზავნია თეიმურაზისათვის „გასამართავად“, შენიშვნებისათვის, თავისი ნაკვეყები საქართველოს ისტორიიდან. თეიმურაზი იწონებს რა ამ წიგნს, მიუთითებს, რომ მას აკლია შემოსვლა შაჰ-აბაზისა და წამება ქეთევან დედოფლისა³ და ალბათ ზმ ნაკლოვანების შესავსებად თეიმურაზს თავის მხრით მიუწოდებია რამდენიმე წერილი, მათ შორის „წამება ქეთევან დედოფლისა“ და „სიკუდილი დიდის მოურავისა გიორგისა აკადისა“, რომელნიც სწორედ შაჰ-აბაზის შემოსვლის პერიოდის აღწერილობას წარმოადგენენ. აღნიშნული შრომები, როგორც ჩანს, არის პასუხი თეიმურაზისა, რომელიც მას დაუსვენს აზიურ საზოგადოებიდან, ლითოგრაფირებულ და გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს კომენტარებით „Mém oires inedit s“-ში 1833 წ.⁴ ამ შრომების წინ თეიმურაზს გაუგზავნია „აზიური საზოგადოებისათვის“ აგრეთვე „ცხოვრება და მოღვაწეობა უკანასკნელის მეფის ძის დავითისა“. ეს უკანასკნელიც ლითოგრაფირებულ და კომენტარებულ იქნა თვით ბროსეს მიერ⁵. მაგრამ თეიმურაზის სახელი, როგორც ავტორისა, თვით მისი თხოვნისა გამო არ იყო მიწერილი. აი რას სწერდა თეიმურაზი ბროსეს ამის გამო 1833 წ.

¹ იხ. Bibliographie Analytique des ouvrages de Monsieur Marie Félicité Brosset, ს. პეტერბ. 1887, გვ. 49, 50. 51—52; შდ. Journal Asiatique, 1833 წ. მაისისა და შემდეგ №-ში.

² „წერილები“... ფურც. 4.

³ „წერილები“ ფურც. 7.

⁴ შდ. „Bibliographie“... გვ. 51—52, 56—55. 61—62.

⁵ იქვე, გვ. 50, 51, 55, 58, 59. „დავითის... მოღვაწეობის“ ერთი თავი, კერძოდ ალა-მაჰმად-ხანის შემოსვლა, კრწანისის ბრძოლის 100 წლისთავთან დაკავშირებით, 1895 წ. რუსულად ითარგმნა და გამოიცა ბეგიჩევის მიერ. იხ. Взятие Гифлиса Ага-Магомед-Ханом—Из записок царевича Теймураза. 1895 г. „Записи царевича Теймураза составляют часть его сочинения на грузинском языке под заглавием: „Краткая история военных дел и походов царевича

14 თებერვალს: „ჩემი ძმის მეფის ძის დავითის ისტორია ჩემგან წარმოვლენილი თქვენდამი... გითარგმნიათ ფრანციკულს ენაზე და რომლისათვისაც მკითხავთ, რომ გსურვს რომელ დააბეჭდინოთ“... კარგია, რომ დაიბეჭდოს „მაგრამ მხოლოდ მაგ წიგნში ინებეთ, რომ ჩემი სახელი არ იყოს და არც ჩემ მიერ შეთხზვა მაგ წიგნისა... რადგან ეგ წიგნი მე აღვსწერე, იქნება წარმკითხველთ ასე იფიქრონ, რომელ თავისი ძმათ სიყვარულით მეტები და მომატებული ქებანი დაუწერიათ“¹. მიუხედავად იმისა, რომ მასზე თეიმურაზის სახელი არ იყო მიწერილი, ჩუბინოვისათვის გარკვეულია, რომ ის თეიმურაზს ეკუთვნოდა, ხოლო ორი დანარჩენი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილის გამოცემის წინასიტყვაობაში ვილაც უცნობ ავტორს მიაწერა. ასე მაგალითად: XXIV გვერდზე იხსენიებს: „ცხოვრება წმ. ქეთევან დედოფლისა... უცნობი ავტორის, დაბეჭდილი აკადემიკოსი ბროსეს მიერ, პარიჟში 1834 წ. ლითოგრაფირებულ ისტორიულ წერილებში“, ხოლო XXVIII-ე გვერდზე ნათქვამი აქვს: „დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის სიკვდილის ისტორია, უცნობი ავტორის, ლითოგრაფირებული პარიჟში 1834 წ. აკ. ბროსეს მიერ“. ნამდვილად კი ორივე ეს შრომა ეკუთვნის თეიმურაზ ბატონიშვილს და ეს კარგად სცოდნია ჟურნ. „ცისკრის“ რედაქტორს ავ. კერესელიძეს, რომელმაც სამივე ეს შრომა გამოაქვეყნა „ცისკრის“ შემდეგ ნომრებში: 1862 წ. აპრილის (გვ. 325—339), მაისის (9—21: „მოწმობა წმინდათა შორის ქეთევანისა კახთ დედოფალისა“), ივნისისა (გვ. 41—61: „დიდი მოურავისა, გიორგი სააკაძის სიკუდილი“) და ივლისის ნომრებში (გვ. 99—115: „საქართველოს მეფის გიორგი მეათცხრამეტის (sic!) მეფობა“). რედაქტორმა დაურთო შემდეგი სახის შენიშვნა: „ჩუენ აქ წარმოვუდგენთ „ცისკრის“ მკითხველთ სამს ისტორიულს მოთხრობასა, რომელნიცა არიან ჩართულნი ერთს დიად ძვირად საშოვნელსა წიგნში, 1883 წ. უ. ბროსესაგან პარიჟში გამოცემულში. სამივე ეს მოთხრობა დაწერილია ბატონიშვილის თეიმურაზისაგან და შეიცუენ მშვენიურად გამოხატულთა მრავალთა ანბავთა, რომელთაც ჩუენი ისტორია არ მოიხსენიებს“².

Давида... переведенного потом на французский язык г. Броссе и отлитографированного в Париже в 1833 году“—(გვ. 3).

Взятие Тифлиса Ага-Магомед-ханом.—из записок царевича Теймураза
Издание К. Н. Бегичева.

¹ „წერილები“, ფურც. 16.

² ჟურნ. „ცისკარი“, 1862 წ. აპრილი, გვ. 325—326, შენიშვნა.

გარდა ამგვარი შედარებით ვრცელი ნარკვევებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი უგზავნიდა განმარტებებს ბროსესა და სენ-მარტენს სხვადასხვა შეკითხვებზე. ამგვარი ერთ-ერთი შეკითხვის პასუხი იყო 1832 წ. იანვრის 30-ის თარიღით გაგზავნილი წერილი, სადაც მოცემულია ვახტანგ მე-6-ის, თეიმურაზ მეორის და ერეკლე მეორის ბეჭდებისა და მათზე ამოჭრილი სიტყვების განხილვა. აღნიშნული განმარტება მოთავსებულ იქნა ბროსეს მიერ გაფართოებულის სახით „Journal Asiatique“-ში 1834 წ., მე-13 ტომში¹, ამ სათაურით: „ვახტანგ მე-6-ის ბეჭდის აღწერილობა“.

აღნიშნულ წერილში, გარდა ვახტანგის ბეჭდის განმარტებისა, მოცემული იყო განმარტებანი მაჯამასის შავთელის შაირიდან, რუსთველის ერთ-ერთი ტაეპისა, თეიმურაზ პირველის „გაზაფხულის ქებიდან“ და ანტონ I-ის იამბიკოდან ქეთევან დედოფლის მიმართ². როგორც პირველი, ისე დანარჩენი საკითხები ლიტერატურულ-ისტორიულ თვილსაზრისით მნიშვნელობას მოკლებული არ არის. იმავე ხანებში უნდა იყოს გაგზავნილი პასუხი ბროსესა და სენ-მარტენის კითხვებზე გრამატიკის, ისტორიისა და ქრონოლოგიის საკითხებიდან. მისი მოკლე შინაარსი გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ, სათაურით: „ქრონოლოგიური აღრიცხვა ქართველებისა“³. ეს პასუხი გახდა საფუძველი ბროსეს ერთ-ერთი მოხსენებისა „აზიურ საზოგადოებაში“ და მისი სტატიისა, რომელიც მოთავსდა „Journal Asiatique“-ში (1832, IX). ამგვარივე პასუხების სახით გაგზავნილ იქნა თეიმურაზის მიერ, უსათუდ 1833 წ. (წერილი სამწუხაროდ უთარიღოა), განმარტებანი ვეფხისტყაოსნის ცნობილი ტაეპისა. ბროსე სთხოვდა დეტალურად გაერჩია თეიმურაზს:

«ამირან დარეჯანის-ძე მოსეს უქია ხონელსა

აბდულმესია შავთელსა»... და სხვა⁴. თეიმურაზმა ბროსეს ეს თხოვნა პირნათლად შეასრულა: დაწვრილებით უჩვენა ყველა გეოგრაფიული ადგილი (შავთა, თმოგვი და სხ.), მისცა შავთელის, თმოგველის და რუსთველის პიროვნების თავისებური დახასიათება⁵. როგორც ცნობილია, თეიმურაზის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი შრომა „განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა“, რომელიც

¹ „Bibliographie“... გვ. 41.

² „წერილები“... ფურც. 8—11.

³ „Bibliographie“... გვ. 40, 44. „Journ. Asiat.“ 1832 წ.

⁴ „წერილები“... ფურც. 20.

⁵ იქვე, ფურც. 21—22.

1843 წელსა დაწერილი, გამოქვეყნებულ იქნა ე. თაყაიშვილის მიერ¹. ხოლო ზემოთმოყვანილი პასუხი 1833 წ. ეკუთვნის და ზოგიერთ საკითხებში განსხვავდება კიდევ თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ შრომისაგან. ასე მაგალითად: 1833 წ. წერილში განმარტებულია, თუ საიდან უნდა იყოს წარმომდგარი სახელი შოთა (ანუ, თეიმურაზის მიხედვით, შოთთა, შოთტა, შოტტა)² და შედარება „ვეფხისტყაოსნისა“ რუსთველის თანამედროვეთა ნაწერებთან, რაც 1843 წ. განმარტებებში არ მოიპოება. ეს წერილი იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ ის იძლევა წარმოდგენას თეიმურაზის ადრინდელ შეხედულებებზე „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ.

1834 წ. 16 ნოემბრის წერილი აგრეთვე არის პასუხი ბროსეს შეკითხვაზე ქართულ საზომთა და საწყაოთა შესახებ, რომელიც მას დასჭირვებია ვახტანგ მე-6-ს კანონების განმარტების დროს და წარმოადგენს მნიშვნელოვან ნარკვევს „საწონთა, საწყავთა და საზომთა შესახებ“, რომელნიც „იხმარებდნენ სრულიად საქართველოსა შინა“³. გარდა ქართული მონეტების შედარებით ვრცლად მიმოხილვისა, აღნიშნულ წერილს თან ერთვის „შემოკლებითი შემეცნება“ საწყაოთა. შეიძლება ითქვას, თეიმურაზის ეს შრომა არის, ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში, პირველი ცდა ქართულ საფას-საზომების მიმოხილვისა, სადაც ამა თუ იმ საკითხებზე გამოთქმულია მნიშვნელოვანი მოსაზრებები (ქართული ნუმისმატიკის დამაარსებლის მიხედვით ბარათაშვილის შრომა Нумизматические факты Грузинского царства 1841 წელს გამოიცა). თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მკვლევარი, აღნიშნულ შრომაში დადებითად არის დახასიათებული. „მოკლე შემეცნება საზომთა და საწყაოთა“ გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ „Journal Asiatique“-ის 1835 წ. მაისის №-ში, სათაურით: „თარგმნილი წერილი თეიმურაზისა ქართულ მონეტებზე ბროსეს გაშუქებით“⁴.

ამგვარსავე მნიშვნელოვან ნაშრომს წარმოადგენდა „აზიურ საზოგადოებისათვის“ მისი წერილები: „თვეთათვის სხვათა და სხვათა ენისა“⁵ „შემოკლებითი ისტორია ქართული წერისა“ (ანბანი ქარ-

¹ Э. Такайшвили. Опис. рукописей. II, გვ. 583—592; შდ. Цагарели, Свед. I, გვ. 124—125; А 1091, გვ. 113, № 211.

² „წერილები“ ფურც. 36, 37, 38, 39.

³ იხ. „Journ. Asiat.“... გვ. 401—435; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 83—84.

⁴ „წერილები“, ფურც. 16; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 40, „Journ. Asiat.“... 1833, X.

თული)¹, „პირველი ისტორიათაგან ჩვენთა გამოკრებილი, თუ რაოდენი იყვნეს მეფენი ჩვენნი, რომელთა ეწოდათ გიორგი ანუ ვახტანგ... ამასვე წიგნსა შინა ისტორია შემოკლებით რომელთამე მეფეთა ჩვენთა“², „მცენარეთა ქართული სახელების ახსნა“ და სხვა. თეიმურაზისთვის, როგორც ისტორიკოსისათვის, დამახასიათებელია აგრეთვე მისი შენიშვნები: „ესპანიის იბერებისა და აზიის იბერების ისტორიის შესახებ“³. (სენკოვსკის სტატიაზე „ქართველი ერის სიძველის შესახებ“⁴. „ქრისტეს წინაღობინდელ მონეტებზე“⁵ დაკავშირებით „ქართული ენის სომხურისაგან სრული დამოუკიდებლობის საკითხთან“⁶. შენიშვნები: „ქართულ ლექსთა საზომებზე“⁷ და სხვა მრავალ სხვადასხვა საკითხებზე. ეს უკანასკნელი იმდენად ცნობილი ყოფილა, რომ ზოგიერთ ხელნაწერ ლექსთა კრებულებს ჰქონია წამძღვარებული ამ სტატიიდან უნდა იყოს ამოღებული წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერ № 3723-ში წამძღვარებელი „შაირებისათვის, მეფის ძის თეიმურაზის სტატიისაგან“ (იხ. გვ. 1), სადაც განმარტებულია „გვარნი ანუ საზომნი ქართულთა სტიხთა“: შაირი, ბაიათი, მუხამბაზი, იამბიკო, მუსტაზადი, ანბანთ ქება და სხვა (გვ. 1—12).

გარდა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ შრომისა, თ. ბატონიშვილს ეკუთვნის აგრეთვე შემდეგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, რომელნიც მოხსენებულნი არ არიან „Bibliographie“-ში: „როგორ და როდის დაარსდა ივერთა მონასტერი ათონში და რა ბედი ეწვია მას“⁸, „სამესხეთოს, ე. ი. სამცხის, რომელსაც საათაბაგოსაც უწოდებენ... თუ ვითარ, რომელსა ჟამსა დაიპყრეს ოსმალთა“⁹, „შემოკლებით მოთხრობა არმაზისათვის“¹⁰. დ. ბაქრაძეს დაცული აქვს ცნობა, რომ

¹ „წერილები“, 16; შდ. Bibliogr.“... 78, 69, 91, 92; Цагарели, Свед. I, გვ. 168. — 71, გვ. 185 — 204; თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგი, საეკლესიო ფონდი, A 1091, გვ. 56—77.

² „წერილები“... 16; შდ. „Bibliogr.“... 51—52.

³ „Bibliogr.“... გვ. 443.

⁴ იქვე, გვ. 540.

⁵ იქვე, გვ. 94, 95.

⁶ იქვე, გვ. 76, 91 და სხ.

⁷ იქვე, გვ. 23—82. თეიმურაზის „გვარნი ანუ საზომი ქართულთა სტიხთას“ დედანი, როგორც დოც. ტრ. რუხაძემ გადმოძიდა ამჟამად ინახება ლენინგრადის აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის მუზეუმში.

⁸ Цагарели, Свед. I, გვ. 164, — 58; შდ. A. 1091, გვ. 53—54.

⁹ იქვე, გვ. 178 — 153; A 1091, გვ. 85, — 157.

¹⁰ იქვე, გვ. 185 — 204; შდ. Д. Бақрадзе, статьи по ист... გვ. 10. (დ. ბაქრაძე, როგორც ჩანს, თეიმურაზის შრომებს იცნობდა აკადემიის შემუშარებში გამოქვეყნებული, მისი ბიბლიოთეკის კატალოგის მიხედვით, ხოლო რაც იქ მოხსენებული არ არის, მისთვის უცნობია). A 1091, გვ. 142 — 209.

თეიმურაზს ეკუთვნოდა აგრეთვე ნარკვევი „ძველი საქართველოს შინაგანი წყობის“ შესახებ¹. ეს, ჩვენთვის მეტად საინტერესო შრომა, არც თეიმურაზის წიგნების კატალოგში და არც „Bibliographie“-ში ამ სახით მოხსენებული არ არის და არც ხელნაწერებში იპოვება.

გარდა მნიშვნელოვანი წერილებისა და განმარტებებისა, თეიმურაზი აწვდიდა „აზიურ საზოგადოებას“ ზოგიერთ მნიშვნელოვან ისტორიულ ძეგლებს და იყო ერთგვარი რედაქტორიც „აზიური საზოგადოების“ ზოგიერთ გამოცემათა საქართველოს ისტორიიდან, ასე, მაგალითად, ერთ-ერთ წერილში ბროსე სთხოვდა მას გაეწია რედაქცია უკვე განსვენებულ სენ-მარტენის შრომისათვის. „თქვენ მთხოვთ—სწერს თეიმურაზი—სანტ-მარტინის ხელით წერილის წიგნისა... აღბეჭდაში მე გექმნეთ მოძღვრებელ (ანუ ცენზორი) მისი. დიდის კმაყოფილებით მივიღებ, და თუ ცდომასა რასმე ვიხილავ განვმართავ და შემდგომად კვალად თქვენ განსჯით ჩემგან გამართულს და ეგრეთ აღბეჭდთ“².

ამრიგად, თეიმურაზის მოღვაწეობა „აზიურ საზოგადოებაში“ მრავალმხრივია და მოითხოვს უფრო დეტალურ შესწავლას.

თეიმურაზ ბატონიშვილის მნიშვნელოვანი მოღვაწეობა ნათელს ჰყოფს მის მომზადებას, ცოდნის სიღრმეს: მან იცოდა ევროპული და აღმოსავლური ენები (ფრანგული, სპარსული, თურქული, ბერძნული, თაყაიშვილის აზრით, აგრეთვე არაბული და სომხურიც)³ და იყო საუკეთესო მცოდნე ქართული ისტორიისა და ლიტერატურისა⁴.

გადაქარბებული არ უნდა იყოს თ. ბატონიშვილის განცხადება, რომ „ქართული ლიტერატურის [შესწავლა]... ჩემგან (ჩემი დახმარებით, შ. შ.) დაიწყო პირველად პარიჟის მეაზიელეს შეკრებულებაში და თქვენ თვით უწყით, რაოდენი შრომა მქონდა თქვენთან სხვადასხვა საგანზედ მოწერითა და ბოლოს თქვენიდან ქართული ლიტერატურა აქ როსიაშიაც დაიწყო, თუ პირველად მე არ ვყოფილ-

¹ იხ. Баградзе—ხს. შრომა, გვ. 10.

² „წერილები“, ფურც. 7.

³ Э. Такайшвили. Опис.,. 113, გვ. 583, თაყაიშვილის აზრი, რომ თეიმურაზმა იცოდა არაბულიც, დაუსაბუთებელი ჩანს, ხოლო რომ მან სომხური იცოდა, სწორი უნდა იყოს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ.

⁴ იქვე.

ვიყავე მიზეზი, ეს არც ერთი არ მოხდებოდა“¹. სწორედ ამიტომ, დასრულიად სამართლიანად, აკადემიკოსი მ. ბროსე თ. ბატონიშვილს აცხადებდა თავის მასწავლებლად და საკუთარ თავს კი—„მის მდაბალ მოწაფედ“.

* * *

„ახიურ საზოგადოებასთან“ თეიმურაზის კავშირისა და მეცნიერული მოღვაწეობის მოკლე მიმოხილვის შემდეგ დავეუბრუნდეთ ზოგიერთი მნიშვნელოვანი მოვლენის აღწერას მისი მოღვაწეობიდან.

თ. ბატონიშვილი მუდმივად ცხოვრობდა ს. პეტერბურგში, ხოლო ზაფხულობით ჩვეულებრივ იმყოფებოდა ქალაქ გარეთ, „მე—სწერს იგი ბროსეს—ზამთარში ხომ ყოველთვის პეტერბურგში, ქალაქში ვდგევარ და ზაფხულით პეტერბურგს“². როგორც სხვა ბატონიშვილების, ასევე თეიმურაზის საცხოვრებელიც, გადაქცეული იყო ბატონიშვილთა და სხვა გამოჩენილ პირთა შესაკრებ პუნქტად. თეიმურაზ ბატონიშვილს კავშირი ჰქონდა არა მარტო რუსეთში მყოფ ბატონიშვილებთან და საქართველოს ისტორიის თუ ლიტერატურის დარგში მომუშავეებთან, არამედ საქართველოში მცხოვრებთანაც. ასე, მაგალითად: მას მიმოწერა ჰქონია ცნობილ პლ. იოსელიანთან, მაგრამ ეს საინტერესო წერილები³ ალბათ პლ. იოსელიანის მთელს არქივთან ერთად დაიკარგა.

როცა თ. ბატონიშვილის ბიოგრაფიას ვეხებით, ბუნებრივად ისმის საკითხი მისი 1832 წ. შეთქმულებაში მონაწილეობის შესახებ. მასალების მიხედვით (როგორც მოსალოდნელი იყო), მას შეთქმულებაში მონაწილეობა არ მიუღია და იმ პირთა შორის უნა ყოფილიყო მოქცეული, რომელზედაც ეჭვის მიტანა არ შეიძლებოდა. აღმოჩენილი მასალები, ბროსეს მიმოწერა მასთან, რომელიც ოფიციალური წყაროების მიხედვით ეჭვის ქვეშ იყო დაყენებული⁴ და სხვა, გვა-

¹ „წერილები“, ფურც. 11.

² „წერილები“, ფურც. 29.

³ იხ. პ. იოსელიანი, წერილები ბროსესადმი, საქმე №—4797, რვეული №—4.

⁴ ნ ე ს ე ლ რ ო დ ე საიდუმლოდ სწერდა ბ. როზენს: „პარიზიდან მიღებული ცნობის თანახმად სომხური ენის პროფესორს ლევალიანს და ვინმე ბროსეს განზრახული ჰქონიათ საფრანგეთის მთავრობის ბრძანებით სომხეთსა და საქართველოში ვითომდა სამეცნიერო მოგზაურობა, რომლის ნამდვილი მიზანია ამ ქვეყნებში არეულობის თესლის მოზნევა და ჯაშუშური მოღვაწეობა...“

„მ. ბროსემ რამდენიმე წლის წინეთ დაიწყო ს. პეტერბურგში მცხოვრებ თ. ბატონიშვილთან მიმოწერა, ის ურთიფრთობაშია აგრეთვე იმერეთის უკანას-

ფიქრებინებს, რომ თეიმურაზს შეთქმულების არსებობა მაინც უნდა სცოდნოდა, მით უმეტეს, რომ შეთქმულებას საფუძველი ჩაეყარა სწორედ პეტერბურგში, ბატონიშვილებისა და თავადების ვიწრო წრეში. შეუძლებელია, თეიმურაზისათვის, რომელსაც, ასე ვთქვათ, რუსეთთან აქტიური ბრძოლის ერთგვარი ისტორია ჰქონდა, ამგვარი შეთქმულების არსებობა არ მოეხსენებინათ; ამ მოსაზრებას ადასტურებს, ერთის მხრით, გიორგი რევაზის - ძე ერისთავის ჩვენებაც, რომლის მიხედვით ლეტელიე (საფრანგეთის საკონსულოს მდივანი, შეთქმულების მნიშვნელოვანი მონაწილე) იყო პეტერბურგში, ფარნაოზ და თეიმურაზ ბატონიშვილთან¹, მეორე მხრით კი — შეთქმულების ერთ-ერთ ცნობილი მონაწილის ს. რაზმაძის ჩვენება, რომ იგი იზრდებოდა პეტერბურგში თ. ბატონიშვილის ხარჯით. ცხადია, რომ თეიმურაზს ახლობელი კავშირი ჰქონია მასთან². ეს და ამგვარი ცნობანი ნათელს ყოფენ, რომ თეიმურაზმა შეთქმულების არსებობა, როგორც ვთქვით, უსათუოდ იცოდა.

როგორც თეიმურაზ ბატონიშვილის ბროსესადმი გაგზავნილი წერილებიდან ირკვევა, ის 1836 წ. იანვრიდან ავადმყოფობს: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ; ცოტახანს ავით ვიყავ და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“ — სწერდა იგი ბროსეს 1836 წ. იანვრის 2-ს³. ხოლო 7 იანვრიდან კი ავად გამხდარა და თვენახევარი იწვა თურმე. თუმცა ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც განაგრძობდა საქართველოს ისტორიის წერას. თეიმურაზ ბატონიშვილის ეს ავადმყოფობა გახდა მიზეზი მისი გერმანიაში მოგზაურობისა. აღ. ხახანაშვილი 1908 წ. თავის სტატიაში „თეიმურაზ ბატონიშვილის საბიოგრაფიო მასალად“⁴ შენიშნავდა, რომ თეიმურაზი ბერლინში უნდა ყოფილიყო და ამის დასამტკიცებლად ბერლინის მუზეუმში მის მიერ ნახული ს. ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონზე“ თეიმურაზის მინაწერი მოჰყავდა. ამჟამად ბროსესადმი მიწერილი წერილების წყალობით თეიმურაზის მოგზა-

კნელ მეფის სოლომონის ძმის-წულებთან ვახტანგ და ტარიელთან“... („Акты“... ტ. VIII—გვ. 963; შდ. გოზალიშვილი „1832 წ. შეთქმულება“ გვ. 38—39) „ახლად აღმოჩენილი მასალები ადასტურებენ, რომ ბროსეს ქართველთა შეთქმულებაში ერთგვარი მონაწილეობა მართლაც უნდა ჰქონოდა“ (იქვე, გვ. 38) და წარმოუდგენელია, ეს თეიმურაზისათვის არ ეცნობინებინა.

¹ გოზალიშვილი, გვ. 45.

² „Акты“... VIII, გვ. 403 იქვე, გვ. 398.

³ „წერილები“... ფურც. 5.

⁴ იხ. გაზ. „სავაჭრო გზა“, 1908 წ. № 17.

ურობის ყველა მიმართულებები დეტალურად შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს.

1836 წ. 9 ივნისს (ახ. სტილით) თეიმურაზი პეტერბურგიდან ბერლინს გაემგზავრა, 20 დღე გზაზე დაუყვია, რადგან „ხმელეთზედ წამოვედით კარეტი“-ო. 1836 წ. 29 ივნისს უკვე ბერლინში იყო და სწორედ ჩასვლისთანავე სწერდა წერილს ბროსეს: „დიდად გაგიკვირდება, რომ მე ბერლინიდამ წიგნსა გწერ, ჩემის ავთომყოფობის გაგრძელების მიზეზითა თბილს წყალზე მინერალურთა მარიამბადისა და კარსბადნისათა მოვდივარ და ამ ორ დღეს ბერლინში დავჰყოფ. თუ წასასვლელი ხარ პეტერბურგს, მე გამომიარე, მარიამბადში ვიქნები კარგა ხანსა“¹. ორი დღის შემდეგ, ე. ი. პირველ ივლისს, გადასულა კარლსბადში, სადაც რამდენიმე დღე დაუყვია, ამის შემდეგ მარიამბადში, ხოლო აქედან „მეორედაც ვიყავი კარლსბადში“, მაგრამ ისევ გამობრუნებულა მარიამბადში, რადგან კარლსბადის წყალმა თურმე არა არგო. მარიამბადში 7 სექტემბრამდე დაუყვია.— „ჩემს იქ მოსვლაში—სწერს იგი ბროსეს—ბავარიის კაროლევაც თავის შვილით... იქ მობრძანდნენ და პრუსიის პრინცი ვილგელმ კოროლის შვილი, თავისი მეუღლით პრინცესათი და ყოველს დღეს თითქმის ერთად მხიარულებით გავატარეუ მათ დიდებულს გვამთან დრო“.

7 სექტემბერს იქედან წამოსულა და განუზრახავს რეინის მიდამოების მოვლა. მთელი ეს მარშრუტი იმდენად დეტალურად აქვს აღწერილი, რომ ინტერესს მოკლებული არ იქნება, უცვლელად მოვიყვანოთ: „სეკდემბრის შვიდსა რეინის მდინარის და მის გარეშომოების განსახილველად წაველ, ფრანკონიაზედ გავიარე, მრავალი უცხო ქალაქები, მონასტრები და ძველებური შენობები ვნახე ჩინებულები. ფრანკფორტა მეინში მიველ, რამოდენიმე დღე იქ დავყავ... აქედამ ბენიძს მიველ, ორ სამ დღეს იქ დავჰყავ. მერმე ისევ გამოველ, რეინის ვესბადენს მოველ. იქიდან შვალბახზე მთის გზით გავიარე ნასაუზე და ემმზედ. ყველა ადგილას სამკურნალო წყლები ვნახე და გამოვცადე. კობლენს მიველ და იქიდამ რეინის პირას შევყევე ისევ მეინამდის. იქიდამ გამოვბრუნდი, ფრანკტაორტზე დვე გამოვიარე, ვეიმარზე... იქიდამ ლეიბციხზედ გამოვიარე, ორი დღე იქ ვიყავ... ლეიბციხიდან მეორე დღეს ბერლინში მოველ. აქ კოროლმა და სამეფოთ ფამილიათ დიახ სიყვარულით მიწილეს. ოკდობრის სამს (15) მოველ

¹ „წერილები“, ფურც. 54.

ბერლინში. ოქტომბრის 10-ს (22) აქ სამეფოს სახლში ქორწილი ჰქონდათ: კოროლის ძმისწული პრინცი ვილგელმის ქალი პრინცესა ელისაბედ დარმშტატის პრინცეს მიათხოვეს და ამ ზემორე რიცხვში შაფათის მეექვსე საათის ნახევარზედ დიდის კოროლის სასახლეში ჯვარი დასწერეს. წინა დღითვე ებრძანებია კოროლს მოწვევა ჩემი ქორწილში“... თეიმურაზი თუმცა სახლში მიეშურებოდა, არ გაუშვიათ და ცხრა დღე მათთან გაუტარებია, მეათე დღესაც „კოროლს ებრძანა და სადილად იმას ვახლდი საკუთრად“¹... როგორც ჩანს, მარიამბადიდან ბერლინამდე საკმაო ხანი დაუყვია და ზემოთ ჩამოთვლილი ადგილებიც დაუთვალა იერებია. მისივე წერილიდან ჩანს, რომ ოქტომბრის 26-ს (ნოემბრის 8) ბერლინიდან გასულა და ნოემბრის დასასრულისათვის უკვე პეტერბურგში ყოფილა, ამ მოგზაურობის დროს განუზრახავს პარიზში გავლაც, მაგრამ რაკი პრუსიაში დიდხანს დარჩა და ცოლიც თან არ ჰყავდა, მომავლისათვის გადაუდგია².

ბერლინში გატარებული დროით ძალიან კმაყოფილი დარჩა თეიმურაზი, განსაკუთრებით მასზე დიდი გავლენა მოუხდენია ფრიდრიხ ვილჰელმ III-ის შვილს, რომლისათვისაც უძღვნია ბროსეს მიერ შედგენილი „ქართულის თვითმასწავლებელი“ და დაპირებია მის მეორე ნაწილის გაგზავნასაც. სწორედ მარიამბადიდან გამობრუნების შემდეგ, 22 დეკემბერს, შეუწირავს ფრიდრიხ ვილჰელმ მესამის (1786—1840) ბიბლიოთეკისათვის საბა-სულხან ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“, რომელსაც, ხახანაშვილის მიხედვით, ჰქონია შემდეგი წარწერა რუსულ და ქართულ ენაზე: „შეესწირე ლექსიკონი ესე მათს დიდებულებას, პრუსიის კოროლსა ფრიდრიკოს ვილჰელმ მესამესა, მათის დიდებულების ბიბლიოთეკისათვის უმონაებრივი სიმდაბლით. 1836 წ. октябрь 22 (ноябрь 4) в Берлине“³.

1837 წ. იენისის შუა რიცხვებში ჩამოდის ბროსე პეტერბურგში და ამ დროს ხდება მათი პირველი შეხვედრა. თეიმურაზის მთელი ის დამსახურება, რომელიც ზემოთ იქნა ნაწილობრივ დახასიათებული, ბროსემ სათანადოდ შეაფასა და ამის შედეგი უნდა იყოს 1837 წ.

¹ „წერილები“... ფურც. 56—57.

² იქვე.

³ ხახანაშვილი, გაზ. „სავაჭრო გზა“ 1908 №—17. აღ. ხახანაშვილი ამ მინაწერის მიხედვით ასკვნის, რომ თ. ბატონიშვილმა „არ იცოდა ევროპიული ენები, რომ ეს მარტივი მინაწერები ევროპიული. ენით გაეკეთებინა, თუმცა რუსული მართლწერაც ვერ შეუთვისებია“.

29 დეკემბერს თეიმურაზის არჩევა, ერთ-ერთ საზეიმო სხდომაზე¹ „იმპერატორის მეცნიერებათა აკადემიის“ საპატიო წევრად¹. ხოლო 1838 წ. იანვრის 15-ს მიიღო საპატიო წევრობის დიპლომი. ამავე დროს უნდა მომხდარიყო მისი ჩარიცხვა „კოპენჰაგენის ანტიკვართა საზოგადოების“ წევრად.

სიკვდილამდე ერთი წლით ადრე თეიმურაზ ბატონიშვილი ითხოვდა ბროსეს დახმარებას მისი პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად არჩევისათვის. „მე ესე მსურს, რადგანაც, რომ აქა როსიის იმპერიისა ს. პეტერბურლის აკადემია ნაუკისაგან პოჩეტნი ჩლენათა ვარ მიღებული, პარიჟის აკადემია ნაუკამაც მიმიღოს ამა სახითვე: პოჩეტნი ჩლენად. და რადგანაც რომ ნორდიისა, ე. ი. (დანის სა-მეფოჲსა) კოპენდანდენისა სამეფოსა შეკრებულებასა შინაცა ანტიკვართასა პირველთა ჩლენთა შორის ვარ აღრიცხულ, და რუსეთის აკადემია ნაუკისაც და კოპენდანდენის ანტიკვართა შეკრებულები² საც დიპლომი მქონიან, და მსურს, რომ პარიჟის აკადემიამაც ინებოს ჩემი პოჩეტნი ჩლენობა“². შემდეგ ჩამოთვლის თავის დამსახურებას აზიურ საზოგადოების წინაშე. მაგრამ ეს სურვილი თეიმურაზისა, როგორც ჩანს, ვერ გატარდა—ავადმყოფობამ და სიკვდილმა უსწრო. 1845 წლის დასასრულიდან იწყება მისი ძლიერი დაცემა წყალმანკისაგან, რომელიც 1846 წლის თებერვალს იქამდე მივიდა, რომ თეიმურაზი რამდენიმე დღე უგრძნობლად იწვა. ექიმმა შეგალოვმა, მართალია, აღკვეთა იგი, მაგრამ არა დიდი ხნით... 1846 წ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზ ბატონიშვილი გარდაიცვალა. ხოლო 29 ოქტომბერს დასაფლავებულ იქნა ნევის მონასტრის ბაგრატიონთა სასაფლაოზე, თავის საყვარელ ძმის დავითის გვერდით.

თეიმურაზის სიკვდილის შემდეგ მისი მდიდარი ქართული ბიბლიოთეკა გადაეცა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის აზიურ მუზეუმს და თეიმურაზის მრავალ დამსახურებათა შორის ესეც აღინიშნა მეცნიერების წინაშე.

მ. ბროსე თავის ნეკროლოგში თეიმურაზის გარდაცვალების გამო სწერდა «Память его неизгладимо останется в сердцах всех его знакомых, и особенно благодарного ученика его»³.

¹ შდ. Броссе—Некролог. Ж.М.Н.Пр. 1846, გვ. 39.

² „წერილები“, ფურც. 11.

³ Броссе—Некролог—Ж.М.Н.Пр. გვ. 40.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელიც იმ დროისათვის საკმაოდ აღჭურვილი იყო მეცნიერული კვლევითი მუშაობისათვის, იჩენდა დიდ სიფრთხილეს ამა თუ იმ ისტორიულ მოვლენის აღწერის შემთხვევაში. იგი არა ერთხელ მიუთითებდა ბროსეს სიფრთხილე გამოეჩინა მასალების ბეჭდვის დროს, „რომ ტყუილები არ ჩაგვიწეროთორემ სირცხვილი იქნება, მერმე ქართველები მე დამცინებენ აი ამისთანა შეგირდი გყავსო“.

მას მთელი არსებით შეგნებული ჰქონდა ამა თუ იმ ერის ისტორიის აღწერის სიძნელე, წყაროების გამოყენების და წესიერად მოთხრობის პასუხისმგებლობაც. ასე მაგალითად, იგი წერს: „ისეთი საქმე არის ცხოვრების აღწერა, რომ არც ერთს სხვა ხელოვნებას არ გავს და ამაზედ დიდი სიფრთხილე უნდა ისტორიის დამწერსა“¹. ან კიდევ: „მე ამ ისტორიას რომ მოვეყვ თუ სწორეთი და მტკიცის დამტკიცებით სიმართლე არ ექმნება, როგორც შეესაბამება ისტორიას ან მოთხრობას, ჩემთვის სირცხვილიც იქნება, რომ მაგისთანას განათლებულს ადგილას წარმოვადგინო“².

საბუთიანობის აუცილებლობის, სისწორით მოთხრობის და სიფრთხილის შეგნება ხელს არ უშლიდა თ. ბატონიშვილს ზოგიერთ (უფრო სწორად—იშვიათ) შემთხვევაში, ნაციონალისტური მოსაზრებისა გამო, არ არსებული ისტორიული წერილები ან კიდევ სხვა მასალები საბუთად გამოეყენებინა და ამჟამად დაკარგულად გამოეცხადებინა. ასე მაგალითად: 1836 წ. 28 თებერვლის წერილში იგი ბროსეს წერდა: „ჩვენი არც ერთი ანბანი და არც ერთი წერილი სომხისა ვისგანმე მესროფისა თუ სხვისგან არ არის ქმნილი და დამამტკიცებელ ამის ძველი მონეტებიც არის ხუცურად, ასომთავრულად და წერილ რომელიც ქრისტეს მოსვლის უწინ არიან აღბეჭდილნი“³. არსებითად სწორი მოსაზრების: ქართული ანბანის წარმოშობის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად, თეიმურაზს, ალბათ ნაციონალისტური გატაცებისა გამო, დაუჯერებელი მოწმობა მოჰყავს, ქრისტეს წინადროინდელ ხუცურასომთავრულით ზედწერილ მონეტების არსებობის შესახებ, რაც ქართული ნუმიზმატიკისათვის დღემდე უცნობია. თვით თეი-

¹ „წერილები“, ფურც. 50.

² იქვე, ფურც. 53.

³ იქვე, ხაზი ჩემია, შ. მ.

მურაზს, გრძნობდა რა ამ საბუთის გამოუსადეგრობას, თავის წიგნში, როცა სპეციალურად სომხურ-ქართული ენების ურთიერთობას იხილავდა, იგი მოყვანილი არა აქვს და სხვა ისტორიკოსების მოწმობას მიმართავს ქართულის სომხურისაგან წარმოშობლობის დასამტკიცებლად¹. ამგვარადვე იქცეოდა იგი, როცა რუსთველის პიროვნებას ეხებოდა.

მსგავსი დაუჯერებელი მოწმობანი თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც ისტორიკოსის, ღირსებას ამცირებენ და ზოგიერთს, მაშინ უცილობლად არსებულს, მის მიერ დამოწმებულ წყაროებსაც არა ნამდვილად წარმოგვიდგენენ. საეჭვო საბუთები მოყვანილი აქვს თავის ძირითად შრომაშიაც, რომლისათვისაც თეიმურაზს სიცოცხლის თითქმის ერთი მესამედი შეუწირავს.

ჯერ კიდევ ბროსეს გაცნობისთანავე იწყო თეიმურაზმა მუშაობა „ივერიის ისტორიის“ დასაწერად: „სრულიად გიორგიისათვის—სწერს იგი ბროსეს—(ესე იგი ივერიისა რომელ არს საქართველო) მე მრავალი მატერია (მასალა, შ.მ.) მაქვს ამისათვის, რომელიც დიდის გამოძიებით რა მე შენ ვაგიცან ამას უკან ვიწყევ შეკრება და ისეთი რამ უნდა წარმოვადგინო—მაგ დიდებულს საზოგადოებაში (ლაპარაკია აზიურ საზოგადოებაზე, შ. მ.) რომ შესარაცხად არ შეიქმნეს ჩემი ღვაწლი“². მასზე ადრე 1831 წელსაც წერდა: „მე აწ ვპეცადინეობ ადრიდგანვე ხელყოფილსა ჩემისა საქართველოს ისტორიისა უძველესით ჟამიდგან ვიდრე აქომამდე წვლილად აღწერასა, რომელსაც ერთსა პირველსა ნაწილსა მისსა ამ წიგნთა შემდგომ წარმოვგზავნი“³. როგორც ჩანს საკმაო მუშაობის შემდეგ თეიმურაზს განუზრახავს დაეწერა ორი წიგნი საქართველოს ისტორიიდან: „ერთს მცირეს და საესეს საკმაოდ ვისაც ნებავეს საქართველოს ისტორიის უწყება (ე. ი. დამწყებთათვის, შ.მ.) და მეორეს დიდსა და ვრცელს. ის ჯერ ადვილად არ შესრულდება, მაგრამ თუ ცოცხალი ვარ ღეთის შეწევნით წელიწადი და ნახევარი მოუნდება... ეს წიგნი ღმერთს ერწმუნე ღამე და ღღე ხელში მიჭირავს, ჩემისა ხელითა ვწერ, არ შეიძლება რომ სხვას დავაწერინო, წამიხთენენ, როგორც რომ გათავდება ის პირველი შემოკლებული ქრისტეშობისთვის გასვლამდის და თუ მეორეს თვემდის მაშინვე გამოვიგზავნი“⁴—წერდა იგი ბროსეს 1835 წ. 23 ნოემბერს. ამგვარი დაუღალავი მუშაობა მისმა ავადმყოფობამ შეა-

¹ შდ. „ისტორია ივერიისა“, გვ. 33—34 და 116.

² „წერილები“, ფურც. 50.

³ იქვე, ფურც. 7.

⁴ იქვე, 50.

წელა: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ და ცოტა ხანს ავით ვიყავ და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“. ხოლო როცა 1836 წ. იანვრიდან ავად გახდა, მიუხედავად იმისა, რომ ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც არ შეუწყვეტია იგი და წერას მაინც განაგრძობდა. ხოლო პრუსიაში მოგზაურობამ ეს მუშაობა რამდენიმე თვით შეაჩერა.

დაბრუნებისთანავე ისევ განაგრძო მუშაობა. 1837 წ. ზოგიც მოუმთავრებია „ჩემი მისწრაფება — სწერს თეიმურაზი ბროსეს — დღითი დღე ეს არის ისტორია საქართველოსი ეგებების შევასრულო და ღვთის მოწყალების იმედი მაქვს ყოვლითურთ ვცდილობ, რომ მრავლის დამოწმებით ჭეშმარიტება ჰქონდეს. ზოგნი მზათა მაქვს კიდევ და მსურდა გამომეგზავნა“¹. ამგვარი მუშაობით „ივერიის ისტორიის“ წერა მისი სიცოცხლის უკანასკნელ წლებამდე გაგრძელდა. მართალია დაუმთავრებელი არ დარჩენია მაგრამ გამოუცემელი კი დარჩა. „ოცი წელი მუშაობდა იგი (თეიმურაზი, შ. მ.) — წერს ბროსე — „ქართველ ხალხის გრცელი ისტორიის“ შეთხზვაზე... ცნობილად მხოლოდ ის, რომ ავტორს სურდა ესარგებლა ყველა, როგორც ქართული, ასევე რუსულ ენაზე გადაუთარგმნელი უცხო მასალებით“².

აღნიშნული თხზულება „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი. გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოდსა“ თეიმურაზის მეუღლის ელენეს თხოვნისა და ბროსეს შუამდგომლობის შემდეგ აკადემიის წინაშე, გამოცემულ იქნა დ. ჩუბინოვის მიერ ს. პეტერბურგს, 1848 წელს.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის ზემოდასახელებული შრომის და საერთოდ მისი მემკვიდრეობის დაწვრილებით განხილვა ამჟამად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს. ჩვენ გვსურს მოკლედ შევვხოთ თეიმურაზ ბატონიშვილის „ივერიის ისტორიას“ მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი წარმოადგენს ნაბიჯს ქართულ საისტორიო მწერლობაში, მე-19 საუკუნის დასაწყისში.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ისტორიის დაწერას თეიმურაზი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა და მისი პასუხისმგებლობა ამ მხრით

¹ იქვე, ფურც. 63.

² Brosse, Некролог, Ж. М. Н. Пр., გვ. 39.

უფრო გაზარდა სურვილმა, რათა თავისი წიგნი „აზიურ საზოგადოებაში“ წარმოედგინა და იქ უნაკლოდ მიეჩნიათ. სწორედ ამიტომ „უძველესთა ისტორიისათვის ჩვენთა, ე. ი. ივერიელთა მოთხრობისათვის, რაჲცა შეეუძლე პოვნად ძველთა და უძველესთა შინა გამოძიებათა სრულად შემოვკრიბენ იგინი და არა დაუტევენ იგინი არცა ერთი; არამედ მოეუთხრობდემ მათთვის, რომელნიცა რომელთაგანმე მომთხრობელთა შეწყნარებულცა არიან“¹, სწერს იგი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში. აქედან ჩანს, რომ თ. ბატონიშვილის პირველწყაროებს, როგორც ეს ჩვეულებრივ მკვლევარისათვის უნდა ყოფილიყო, შეადგენს იმ ერის უძველესი წერილობითი ძეგლები, რომლის ისტორიასაც იგი წერდა. გარდა ამისა მის წყაროებს შეადგენდა აგრეთვე უცხოური ცნობებიც საქართველოს შესახებ. იგი მიუთითებს, რომ გამოიყენა გარდა ზემოთთქმულისა, „უძველესთა ამბავთა, რომელნიმე სხვათა ენისა მოთხრობათაგან“. აგრეთვე, ასეთივე მნიშვნელოვანი წყარო ყოფილა თეიმურაზისათვის „რომელნიმე ზეპირიკა სმენილი“... „ზღაპარ სიტყვაობანიცა“, ყოველივე ეს, მისი სიტყვით, „არა უგულვებელს ვყვენ აღწერად ნივთთა გამრავლებისათვის ამბავთა შინა“² და მართლაც ეს „ზღაპარ სიტყვაობანიც“ და „ზეპირად სმენილიც“ თავთა ვიანთ ადგილზე მას გამოიყენებული აქვს³. და ბოლოს თეიმურაზისე, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილს, ისტორიულ კვლევის დროს ქართველ ხალხში დღემდე დარჩენილ ზნე-ჩვეულობისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანი როლი მიუკუთვნებია, როგორც ამას თავის დროზე დავინახავთ.

თ. ბატონიშვილის პირველ და უცილობელ წყაროს „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენს. ასეთივე მნიშვნელობის მქონეა მისთვის ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს ისტორიაც“ და მისი წყაროების ძიებაც აქედან უნდა დავიწყოთ. თ. ბატონიშვილი ზემოთდსახელებულ, პირველწყაროებისადმი ძირითადად სამნაირ დამოკიდებულებას იჩენს; ა) ძირითადად ენდობა მათ და უცვლელად მოჰყავს მათგან ადგილები თავის „ისტორიაში“, ბ) ასწორებს მათ სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით და მოთხრობას აფართოებს, გ) აკრიტიკებს ზოგჯერ მნიშვნელოვან, ზოგჯერ კიდევ წვრილმან საკითხებში.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 1—2.

² იქვე.

³ იქვე, შდ. გვ. 7, 8, 9.

„ქართლის ცხოვრება“ მისთვის ძირითადი წყაროა და იქ სადაც მას სხვა მასალები ნაკლები ჰქონია, იგი უცვლელად გადმოუწერია თავის „ივერიის ისტორიაში“, ზოგჯერ კიდევ მიუთითებს მასზე, ხოლო ზოგჯერ ყოველგვარი მითითების გარეშეც აქვს გადმოწერილი.

თ. ბატონიშვილისათვის უდავო არის ქართველთა თარგამოსისაგან წარმოშობილობა. პირველად მან შეამჩნია, რომ „ბიბლია“ ამ თეორიას ეწინააღმდეგება და თავგამოდებით იცავს „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილის ე. წ. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ლ. მროველის მოსაზრებას. მოყავს რა მისი ეს შეხედულება, წერს: „ესრეთ გარდმოიციემიან საქართველოჲსა, ე. ი. ივერიელთა ისტორიათგან ქართლის ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა ქართლის მეფისა მიერ აღწერილსა და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანაცა აღმწერელთა“¹. ეკამათება იოსებ ფლავიოსს ქართველთა „იაფეთის ძის თობელისგან“ წარმოშობილობის შესახებ, „ქართლის ცხოვრების“ მოსაზრების დასამტკიცებლად თეიმურაზი იშველიებს მოსეს წიგნსაც და თვით „ერმანთაცა ისტორიას, ე. ი. სომეხთა“, რომელიც თურმე „მოუთხრობს ამგვარადვე“ და ასკვნის: „გარდა ოსიპოს ფლავიოსის წიგნისა სომეხთა იულისაგანობასა და ივერთასა, რომელ არიან ნამდვლ ჭეშმარიტებით ქართლოსისა შთამომავლობანი, თობელისა მიერ შთამოსირვასა არავინ სხვაჲ მისტორიეთაგანი. ვგონებ სადამე იტყოდეს“². ხოლო შემდეგ მიყვება რა „ქართლის ცხოვრებას“ მსგავსად ვახუშტისა, ოდნავი შესწორებით მოუთხრობს ქართველთა გენეალოგიას. თუ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია „განუყო თარგამოს ქუეყანა და ნათესავი თჳსი რვათა ამათ გმირთა... ნახევარი და უმჯობესი ქვეყანისა მისისა მისცა ჰაოსს“³, თეიმურაზი სწერს: „მისცა ძესა თჳსსა ქართლოსს თარგამოს მამამან მათმან სხვანი ძენი თჳსნი, ძმანი ქართლოსიანი უფლებასა და მთავრობასა ქუეშე მისისა და გარდაასახლა ყოველთა დედაწულობით და ერთერთ მათით აღგილად სრულიად ივერიისათა... ხოლო ერთი ძეჲ თჳსი ჰაოს დაიპყრა თჳს თანა მხოლოდ“⁴. თუ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით თარგამოსი ანაწილებს ადგილებს შვილებს შორის, თეიმურაზის მიხედვით საქართველოს მთლიანი ტერიტორია ეძლევა

¹ იქვე, გვ. 9.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 11; შდ. გვ. 26, 27.

³ „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 16.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 28; შდ. 30.

თარგამოსისაგან ქართლოსს და იგი ანაწილებს თავის ძმებს შორის მას (შდ. „ქართლის ცხოვრება“ გვ. 16, „ისტორია ივერიისა“ გვ. 29). აგრეთვე ძმათა შორის „ქ. ცხოვრებით“ „იყო განმგებელი და უფალ ჰაოს და ესე ყოველნი იყვნეს მორჩილ ჰაოსისა“¹. თეიმურაზით: „მათ ყოველთა ზედა უფალ და მთავარ იყო ქართლოს“ ან კიდევ: „ჰვლობდა მათ ყოველთა ზედა ქართლოს და ძმანი მისნი მორჩილნი იყვნეს მისისა“². ამგვარი შესწორებისათვის თეიმურაზს ცხადია არავითარი წყარო არ გააჩნდა გარდა საკუთარი, ჩვენის აზრით, ნაციონალისტური მოსაზრებისა, რომლის მიხედვით სომეხთა წინაპრის ჰაოსის გამგეობა მიზანშეუწონელი ჩანდა. ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ სხვა საკითხებში თეიმურაზი მთლიანად იმეორებს „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის, კერძოდ ადგილების განაწილება ძმებს შორის თითქმის გადაწერილია თეიმურაზის მიერ მათგან (შდ. „ქ. ცხოვრება“ გვ. 17, 19—20, „ივერიის ისტორია“ გვ. 29—30, 31, 32).

ამგვარივე ნდობით უყურებს თეიმურაზ ბატონიშვილი „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას ნებროთისა და ჰაოსის ბრძოლაზე, მოჰყავს იგი პირდაპირ და წერს: „აქედგან ვახტანგ მეფის მოთხრობისაგან“, ჩანს სხვა წყარო ამისათვის არ ჰქონია რა, ხოლო ბოლოს „შესწავებაში“ აკრიტიკებს მოსე ხორენელს ნებროთის მაგივრად ბალის მოხსენებისა გამო და მის საბუთს, გარდა „ქ. ცხოვრებისა“, შეადგენს „დოღმატნი მსოფლიოთა ისტორიითანი“, ისტორიანი „მსოფლიო აზიისა, ევროპისა“ და სხვა³. გარდა ამისა შესანიშნავად დიდი რაოდენობა მისი მოთხრობისა გადმოტანილია „ქ. ცხოვრებიდან“. ასე, მაგალითად: ხაზართა და ქართლოსიანთა ბრძოლის შესახებ „ისტორიათაგან ქართლის ცხოვრებისა ვახტანგ მეფისა და ვახუშტისა“⁴ „მოსვლისათვის ივერიად ქექაოზ სპარსთა მეფისა, რომელი იყო ნათესაობისაგან ქეიანთა—ვახტანგ მეფის ისტორიით გამოწერილ“,⁵ „ქექაოზის მიერ სპარსთა მეფისა წარმოგზავნა ივერიასაზედა შჯლის შჯლისა თჯისა სიკაოშის ძის ქაიხოსროსა და პირველად დიდსა ზედა სომხითსა, ე. ი. არმინიასა მოსვლა მისი მრავლითა ძლიერებითა და განმზადებულებითა და მუნით ივერიად“ — „ვახტანგ მეფისგვ

¹ „ქ. ცხოვრება“, გვ. 17.

² „ივ. ისტორია“, გვ. 29—30.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—46.

⁴ იქვე, გვ. 68—70.

⁵ იქვე, გვ. 77—78.

ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა.¹ „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა“ ისრაელთა გადმოსვლის ამბავი მოსეს ხელმძღვანელობით, მეწამულის ზღვით². ასევე, სიტყვა-სიტყვით გადმოწერილია არა ერთგან, სადაც თან სდევს შემდეგი სახის მინაწერიც: „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით“³ და სხ. და ბოლოს, სიტყვა სიტყვითაა (მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი დამატებით) გადაწერილი „ქ. ცხოვრებიდან“ მირიანის მეფობა და წმ. ნინოს მიერ ქართველების მოქცევა⁴. გარდა ამგვარი გადაწერისა ქართლის ცხოვრებიდან, შესამჩნევია არა სიტყვა სიტყვით გადაწერა, მაგრამ ძირითადი სიტყვების იქიდან აღება და შემდეგ უბრალო განვრცობა ყოველგვარი წყაროების დასახელების გარეშე. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ამოკლებდა „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას, თეიმურაზი აფართოებს მას, მაგრამ ხშირად წყაროების გარეშე, მხოლოდ ვრცლად და მჭევრმეტყველურად მოთხრობისათვის, შინაარსის თვალსაზრისით კი არ სცილდება ქართლის ცხოვრებას. ასე მაგალითად, მაეჟან სპასპეტის სიტყვა, რომელსაც „ქართლის ცხოვრებაში“ რამდენიმე სტრიქონი ეთმობა⁵, ასევე ვახუშტის „ისტორიაში“⁶, თეიმურაზს განვრცობით აქვს მოთხრობილი, ხოლო არსებითი შინაარსი იგივეა⁷.

მაშინ, როდესაც ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „მან (სპარსთა მეფემ, შ. მ.) კეთილად შეიწყნარა და აღასრულნა თხოვნა მათნი ფიცით“⁸ და ფიცის რაიმე მუხლებზე ლაპარაკი არა აქვს, თეიმურაზ ბატონიშვილი ჩამოსთვლის რამდენიმე მუხლს ფიცისას⁹, რაც მისი პირადი დასკვნისა და წარმოდგენის შედეგი უნდა იყოს. ვფიქრობთ, ამისათვის მას სხვა წყარო არაფერი გააჩნდა. მრავალს ამგვარი მაგალითების მოყვანა შეიძლებოდა, მაგრამ ესეც საკმარისი უნდა იყოს.

ამრიგად, ნათელია, რომ თეიმურაზისათვის ძირითად წყაროს ქართველთა უძველესი ისტორიის აღსაწერად, „ქართლის ცხოვრება“

¹ იქვე, გვ. 79—82.

² იქვე, გვ. 81—82.

³ იქვე, გვ. 104—105.

⁴ „ქ. ცხოვრება“ ბროსეს გამოც., გვ. 60—101, მ. დედოფლის ვარ. გვ. 48—110; „ივერიის ისტ.“ გვ. 229—273.

⁵ „ქ. ცხოვრება“, გვ. 53.

⁶ ვახუშტი, გვ. 59.

⁷ „ივერიის ისტორია“, გვ. 221—224.

⁸ ვახუშტი, გვ. 53.

⁹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 226.

და ვახუშტის შრომები შეადგენდა, მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ამ წყაროებს თეიმურაზი ყოველმხრივ ნდობით უყურებდა და მის ფარგლებს არ სცილდებოდა. მას ესმის, რომ „რომელსაც ვახტანგის ისტორიას ეძახიან ძალიან გაურყენიათ მწერალთა და ამისათვის უფრო დიდი შრომა ხამს ჭეშმარიტის გამოძიებისათვის“¹ და ამ მიზნით მას სხვა მრავალ მასალებზე დაყრდნობით სურს შეასწოროს ეს და „გამოიძიოს ჭეშმარიტება“. მას მართლაც ზოგიერთი მნიშვნელოვანი შესწორებები შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“. თ. ჟორდანიას, როდესაც ე. თაყაიშვილს ეკამათებოდა ქ. ცხოვრების თეიმურაზისეულ ვარიანტისა და იქ შეტანილ მნიშვნელოვან ცნობების შესახებ, აღნიშნავდა, რომ იგი უსათუოდ თეიმურაზს ეკუთვნის და არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ვახტანგის შესწორებებად და თან ჩამოთვლიდა ყველა იმ შესწორებებს, რომელნიც თეიმურაზს შეუტანია². ამ შესწორებათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანად თ. ჟორდანიას ქრისტიანობის მიღების თარიღი მიაჩნია, რომელიც მისი აზრით, ყველაზე უფრო უახლოვდება სინამდვილეს³.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 178.

² თ. ჟორდანია „ქრონიკები“, გვ. VIII, IX, X, XI, XII; თაყაიშვილი, სამი ისტ. ქრონიკ. გვ. CXXII—CXXVI. წინააღმდეგ დ. ბაქრაძისა, რომელიც „ქ. ცხოვრებაზე“ ვახტანგის მიერ გაწეულ რედაქციასაც რატომღაც უარყოფდა (იხ. Статьи по ист. и др... გვ. 11—20, „საქ. ისტორია“, გვ. 39—43, ვახუშტი—„საქ. ისტორია“, წინასიტყვაობა, გვ. XIX—XXII). ე. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „სისრულე თეიმურაზის ვარიანტისა შედარებით სხვა ვარიანტებთან გვაფიქრებინებს, რომ ხსენებული ვარიანტი, თუ ის ვარიანტი არ არის, რომელიც თვით ვახტანგს შეუსწორებია და შეუვსია, რაც ჩვენ საჭეშმარიტოდ მიგვაჩნია, ყოველ შემთხვევაში ვახტანგის რედაქციის „ქართლის ცხოვრების“ ნამდვილი პირი უნდა იყოს... რაც ცვლილება მოუხდენია ვახტანგს „ქართლის ცხოვრებაში“, ეს ყველაზე უფრო თეიმურაზის ვარიანტიდან სჩანს“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. CXXII). თ. ჟორდანია კი, განსხვავებით თაყაიშვილისა და ბაქრაძის მოსაზრებისა, თავის „ქრონიკებში“ (წიგნი I) სამართლიანად მიუთითებდა „ქ. ცხოვრებაში“ როგორც ვახტანგის მიერ დამატებულ ცნობებზე, აგრეთვე, მისგან განსხვავებით, თეიმურაზის მიერ შეტანილ შესწორებებზედაც.

³ „ქრონიკები“ I. VIII. თ. ჟორდანიას აზრით, თ. ბატონიშვილს ხელთ ჰქონია „ქ. ცხოვრების“ მ. დედოფლისეული ვარიანტი ცხადია ეს მტკიცება, სისწორეს არ შეესაბამება. ეს რომ სწორი იყოს, რომ თეიმურაზს ხელთ ქონოდა მ. დედოფლისეული ვარიანტი ქართლის ცხოვრებისა, ქართლის ცხოვრების შექმნას იგი (თეიმურაზი) ვახტანგს არ მიაკუთნებდა და თავის წიგნში მას ყველგან ვახტანგის შრომად არ მოიხსენიებდა. უფრო სწორია ჟორდანიას მოსაზრება, რომ თეიმურაზს ხელთ უნდა ჰქონოდა მარიამ დედ. „ქ. ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობები.

ჟორდანიასათვის, თუ რომელ წყაროდან ამოიღო თეიმურაზმა ქართველთა მოქცევის ეს თარიღი, უცნობი იყო. სხვა შესწორებებში რომელიც თეიმურაზს შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“ ჟორდანიასამართლიანად ასახელებს: 1. „ეფრემ მცირეს წერილი... 2. სასწაულნი შიოსანი, ბასილ კათალიკოზის მიერ (მე-10-ე საუკუნე) შეკრებილნი, 3. სუმბატის ქრონიკა, ერთი წილი ამ ქრონიკისა თეიმურაზზე უწინ ყოფილა შეტანილი, ხოლო თეიმურაზს მთლად შეუტანია და მეორედ შეუცვლია ტექსტი ზოგი სხოლიებში და დამატებაში მოუქცევია... 4. დავით და კონსტანტინეს წამება... 5. გუჯარი ბაგრატ მე-4-ისა... 6. წმინდა ევთიმეს ცხოვრება... 7. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“¹. ამ წყაროების მიხედვით თეიმურაზის მიერ შეტანილი შესწორებანი თვით ჟორდანიას დეტალურად აქვს მოთხრობილი, მხოლოდ ჩვენ გვინტერესებს სხვა წყაროებიც, რომელიც მას უეჭველად ხელთ უნდა ჰქონოდა. თეიმურაზისათვის მნიშვნელოვან წყაროს არსენ კათალიკოზის თხუზულებიდან ამოკრებილი ცნობები შეადგენდა. იგი სწერს: „ძველს ქართლის ცხოვრებიდამ გამოწერილი, მე თვით გამოვწერე კათალიკოზის ანტონის შეკრებულის მოთხრობაებიდან, რომელიცა მრავალთა წერილთაგან გამოეკრიბა და ნებევდა თურმე ისტორიისა სრულისა აღწერა და აღარ დასცალდა და ის გამოწერილები ისე უქმად დარჩა და მე უწმინდესმან კათალიკოზმან მამის ძმამან ჩემმან, ვინაჲდგან მიყვარდა მე ისტორია მრავალი რამ საისტორიო საქართველოჲსათვის გამომაწერინა თავის წიგნებიდამ. ანტონი კათალიკოზი, ბიძა ჩემი (ე. ი. მეორე ანტონი) სანკტ პეტერბურგს ბრძანდებოდა წელსა 1820 და შემდგომს წელიწადებშიაცა და მაშინ გამოვწერე“². რომ სწორედ ეს გამოწერილები შეიცავდა აგრეთვე არსენ კათალიკოზის შრომიდან ამონაწერებს, ამაზე გარკვევით მიგვითითებს იგი... „არსენ დიდისა კათალიკოზისა სრულიად ივერთა მოთხრობისაგან გამოღებულთა, რომელიცა გამოკრებულთაგან სხვათა და სხვათა საქართველოს ძველთა ამბავთაგან ვრცელისა ისტორიისა შესადგომად გამოვწერინებინა ანტონია პირველსა“³ თეიმურაზის მოწმობით, ამ ცნობათაგან მრავალი უპოვნია არსენს „დიდსა მატეანესა შინა ძველსა ჩვენთა მემატეანეთა აღმწერელთაგან“. ანტონი კათალიკოზის მიერ გამოწერილ ფურცელთ და თვით არსენ კათალიკოზს არა ერთ გზის იხსენიებს თ. ბატონიშვილი თავის „ივერიის ისტორიაში“⁴ ხოლო არსენ-

¹ „ქრონიკები“, გვ. IX—X.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 177—178, შენიშვნა.

³ იქვე, გვ. 83, შენიშვნა.

⁴ იქვე, გვ. 110, 111, 149, 177, 178 და სხვ.

ნის მოთხოვნას იგი იცნობდა, როგორც ჩანს, ძველ მატრიანიდან ამოღებულად, რომელსაც იგი ვახტანგის ქართლის ცხოვრების გვერდით იხსენიებს¹.

თ. ჟორდანიას უფლება ჰქონდა 1892 წლისათვის, როცა ის თავის ქრონიკებს აქვეყნებდა, თეიმურაზის „ივერიის ისტორიას“ თანდართული შენიშვნების მიხედვით რომ ეთქვა არსენ კათალიკოზს, გარდა „სომეხთა და ქართველთა განყოფის ისტორიისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“ ჰქონია „ვრცელი ისტორია საქართველოსიო“², მაგრამ 1900 წ. შემოდგომაზე საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა შორის აღმოჩენილმა არსენ კათალიკოზის კრებულში მოთავსებულ „წმ. ნინოს ცხოვრებამ“ აღნიშნულ მოსაზრებას საფუძველი გამოაცალა და თეიმურაზის მიერ სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ნაირად დასახელებული არსენის თხზულებანი („კათალიკოზისა არსენის დიდის მოთხოვნა“ და მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრება“) ერთი და იგივე თხზულებად წარმოგვიდგინა. ამ აღმოჩენამ ამჟამად ნათელჰყო, რომ თეიმურაზს მართლაც ხელთ ჰქონია არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ფრაგმენტების სახით მაინც, საიდანაც, როგორც იგი უთითებს, ამოუღია ზოგიერთი მასალები საქართველოს ისტორიის საკითხებისათვის³. ასე მაგალითად: თეიმურაზი, იმეორებს რა „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის აზრს აზონის ბერძნული წარმოშობილობის შესახებ, სწერს: „დაუტევა მუნ აზონ მთავართა თვსთავანი ძეა არიანე მთავრისა მაკედონელისა ასი ათასისა მხედრობითა“⁴ და მას ქვემოთ ვაკეთებულ შენიშვნაში თეიმურაზი მიუთითებს: „სრულიად საქართველოს კათალიკოზი არსენი დიდი სწერს აზონს ძედა არიანესა“ და მართლაც არსენ კათალიკოზი ამბობს: „ხოლო ჰყვა

¹ თ. ჟორდანიას აზრით „ძველი მატრიანე“, თეიმურაზის მიერ მოხსენებული, თითქოსდა არის ვახტანგის „ქ. ცხოვრების“ პირველი ნაწილი, ცხადია ეს არაა სწორია: „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ავტორად მას არსენ კათალიკოზის მიერ „ქართლის მოქცევიდან“ ამოღებული ცნობების ავტორი მიაჩნია.

² თ. ჟორდანია „ქრონიკები“ I. გვ. XXV.

³ თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში იხსენიება: „წიგნი ქართველთ წმ. ცხოვრება და ღვაწლი მოწამეთა ძველადვე შეკრებილი... არსენი სრულიად ყოვლისა საქართველოდსა კათალიკოზისა მიერ... წიგნი ესე შეიცავს: ა) მოთხოვნა ერცლად წმისა მოციქულისა ნინასათვის და მოქცევისათვის საქართველოდსა“... და სხვ. იხ. Пагарели Свед... 162, № 57; А 1091 გვ. 37—38; ჩანს არსენის „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ თეიმურაზს ჰქონია, მაგრამ იგი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით. სრული არ უნდა ყოფილიყო.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 110—111.

თანა ახოვე (უნდა იყოს: ახოვე, შ. მ.) ძე არიან ქართველთა მეფისა და მისცა ქუეყანა ესე ჩუჴნი სამეუფოდ“¹. ამ ცნობის „ქართლის მოქცევასთან“ შედარება უდავოს ჰყოფს, რომ არსენ კათალიკოზს ხელთ ჰქონია იგი და ეს ცნობაც იქიდანაა ამოღებული, თ. ბატონიშვილს კი „ქართლის მოქცევით“ აღარ უსარგებლნია, რადგან იქიდან ამოღებული ცნობა არსენ კათალიკოზს მიაკუთვნა.

რომ თეიმურაზი არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრებით“ სარგებლობდა, ამ მოსაზრებას მეორე მაგალითიც ცხადჰყოფს არც „ქართლის ცხოვრებაში“ და არც ვახუშტის „ისტორიაში“ სიტყვა არაა ნათქვამი აზონის მიერ თვრამეტი სახლის გადმოყვანის შესახებ საქართველოში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში, როგორც ცნობილია, ნათქვამია: „ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თჳსისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამჳძეთჳნი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“². არსენ კათალიკოზით „ხოლო ესე აზოვე წარვიდა არიან ქართლად მამისა თჳსისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბიო და მოქალაქე, დედებით ყმებითურთ მათით და კვალად ათი სახლი მთავართაგან პალატისათა დედებით და ყრმებით მათით“³. აქაც ნათლად სჩანს თუ საიდან აქვს ამოღებული ყოველივე ეს არსენ კათალიკოზს, თუმცა „ქართლის მოქცევის“ და მოყვანილ ამონაწერს შორის (როგორც მოსალოდნელი იყო) განსხვავება არსებობს. თეიმურაზი კი კიდევ უფრო ასწორებს მას, გრძნობს რა წინააღმდეგობას შემომოყვანილ მოსაზრებასთან, რომ აზონი ბერძენი იყო და ცხადია ქართლად ვერ წავიდოდა, სწერს: „არამედ კვალად წარვიდა აზონ მამისა თჳსისა მიმართ არიანნესა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედაწულითურთ მათით მოვიდეს და დაეშენნენ ქართლს“⁴,

¹ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, კარბელაშვილის გამოც. 1903 წ., გვ. 46.

² Э. Такайшвили, Опис... II—გვ. 709.

³ ა. კათალიკოსი, „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ., გვ. 46.

⁴ „ივერიის ისტორია“... გვ. 111. თ. ჟორდანიას სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ეს ცნობები არსენს „ქართლის მოქცევიდან“ ამოუღია და იქიდან კი თეიმურაზს შემოუტანია თავის „ისტორიაში“. მაგრამ, როცა მიუთითებს იმ წინააღმდეგობაზე, რომელიც ამ ცნობასა და „ქ. ცხ.“ ცნობას შორის არსებობს, კითხულობს: „თუ აზონი ბერძენი იყო, მაშ ქართლში რად წავიდოდაო, მამასთან“. თეიმურაზი გრძნობდა ამ წინააღმდეგობას. მას ეს ცნობა არსენ კათალიკოზისა, როგორც ვსთქვით, უცვლელად კი არ მოუყვანია, არამედ შესცვალა და აღნიშნა „წარვიდა აზონ მამისა თჳსისა მიმართ არიანნესა“ (ე. ი. მაკედონიაში). ამრიგად, ეს ორი, სხვადასხვანაირი ცნობა, თეიმურაზმა შეარჩია და აქ არავითარ წინააღმდეგობას არა აქვს ადგილი, როგორც თ. ჟორდანიას ვგონა.

და იქვე შენიშნულია „კათალიკოსის არსენის დიდისა მოთხრობისაგან“. აქედან უდავოდ მტკიცდება, რომ თეიმურაზისათვის უცნობია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს დედანი, მაგრამ სარგებლობს მით არსენ კათალიკოსის ამონაწერების მიხედვით. არსენს ის უდავოდ ჰქონია და, გარდა ამისა, მის ცნობებში სხვა, უძველესი წყაროები ყოფილა გამოყენებული, როგორც ეს ზემოთაც გვქონდა ნათქვამი. ასე მაგალითად, თ. ბატონიშვილი, როცა ეკამათება ჰეროდოტეს, მეგრელების ეგვიპტელებისაგან წარმოშობილობის შესახებ, იხსენიებს სხვა წყაროებთან ერთად არსენ კათალიკოსის მოთხრობას, რომელსაც თურმე სეზოსტრიის ისტორია ქართულ ძველს დიდს მათიანეში უპოვნია და რომლის მიხედვით მეგრელები სეზოსტრიის მხედრობის შთამომავლები კი არ არიან, არამედ პირიქით, „სეზოსტრის მხედრობისაგანნი იყვნეს ვიდრე ოთხი ათას მამაკაცამდე, რომელთაცა შვილთა დაივიწყნეს ყოველნი ჩვეულებანი გვარეულობითნი თჳსნი და მიიღეს ჩვეულება ქართლოსიანთა“¹. გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ გამოწერილ ცნობებისა, თეიმურაზს სხვა ცნობებიც ჰქონია, ანტონ პირველის მასალებიდან გამოწერილი, რომელსაც არსენ კათალიკოსის ცნობებისაგან განსხვავებით მის გვერდით იხსენიებს და ამ წყაროებზე დაყრდობით, „ქართლის ცხოვრების“ მითითებას იმის შესახებ, რომ „ფარნავაზმა წარიყვანა ცოლი ფარსმანის სომხითად და მუნ დახიზნა“ თეიმურაზი არ ეთანხმება ამგვარ წვრილმანში ლ. მროველს და დასძენს: ანტონ პირველის მასალებიდან ბიძა ჩემმა გამომაწერინა, რომ „ფარნაოზ სპასუტემან წარიყვანა ცოლი მეფისა ფარსმან მეორისა და შვილი მისი ადამ მირდატისაგან მლტოლვარე კოლხიდად და ყოველნი ქვემონი ივერიელნი შემოკრბენ მისთანა და შემდგომად მოიყვანეს ვითარცა აღმიწერიეს, განდევნეს მირდატ და მოკლეს, დაიპყრეს ივერია ზემოცა სრულიად და ამა მხედრობათა შორის არაყოფილარს მეფედ სომეხთა“².

ჩვენის აზრით, ამავე წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული თეიმურაზის მიერ მოთხრობილი ფარსმან ქველის მიერ „ორ-მეფობის“ მოსპობა და რამდენიმე წელს მისი, როგორც ერთად-ერთი მეფის, მოღვაწეობა. ვახუშტის „ისტორიაში“ გამოკვეთილად ამასზე არაფერია ნათქვამი და არც „ქართლის ცხოვრებაში“. ხოლო თუ თეიმურაზის მიხედვით „კვალად ერთ-მეფობა იქმნა ქრისტესით 131 წელსა“, რაც მისი ქრონოლოგიით 144 წლამდე გაგრძელდა, აქედან

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 38.

² იქვე, გვ. 177—178.

ორნახევარი წელი მირდატმა იმეფა. შეიძლება ის ამ შემთხვევაში ვახუშტის მიხედვით მსჯელობდა, მაგრამ ზემოთმოყვანილი ამონაწერიდან ცხადი უნდა იყოს, რომ ფარსმან ქველის მეფობის შესახებ ცნობებიც ანტონ კათალიკოსის დასახელებულ წყაროდანაა ამოღებული, რადგან ეს მოთხრობა წინ უძღვის ფარსმანის ცოლის წაყვანის ამბავს და მასზე კი თეიმურაზს ნათქვამი აქვს: „ვითარცა აღმიწერიეს“ ისე მოხდაო.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, თეიმურაზს ჰქონია ამონაწერები არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“. თეიმურაზი, მოჰყავს რა ამონაწერი ამ თხზულებიდან, სწერს: „ესე წერილ არს წმინდისა მოციქულთა სწორისა ნინას მიერ მოქცევისა და ქადაგებისა მოთხრობასა შინა, რომელიც აღწერილ არს ვრცელისაგან მოთხრობისა წმინდისა ნინას ცხოვრებისა და ქადაგებისა, უფრორე შემოკლებით, ღირსისა დიდი არსენის კათალიკოსისა მიერ ქმნილსა წიგნსა შინა“¹, ამასვე იმეორებს იგი ქვემოთაც: „დიდისა არსენის მიერ კათალიკოსის აღწერილსა შინა წმინდისა ნინოს ცხოვრებასა“² და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს თხზულება თეიმურაზისათვის საკმაოდ ცნობილია, თავის წიგნში, წმინდა ნინოს ცხოვრების აღწერისას, მით არ უსარგებლია, რადგან მას მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა. თეიმურაზს რომ მთელი ეს თხზულება ხელთ ჰქონოდა, მაშინ გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ არ მიაქცია თეიმურაზმა ყურადღება თვით არსენ კათალიკოსის შენიშვნას, რომ სხვადასხვა მომთხრობელთა მიერ წმინდა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ცნობები იმდენად აირია, რომ „მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათვის უხმარ და ვერ საცნაურ“³ და რატომ არ შეეცადა ესარგებლა ამით და არა ისეთი არეული და „ფრიად საწყინო“ ამბავით, როგორც ეს „ჰამბავსა მეფეთა“-საში (ე. ი. „ქართლის ცხოვრებაში“) იყო... ალბათ იმიტომ, რომ თეიმურაზი მას ამონაწერებით იცნობდა და ამიტომ შემოკლებით მოთხრობად მიუჩნევია და თვითონ კი, ვრცელის მოთხრობით გატაცებულს, მისი სხვა ღირსება ველარ შეუმჩნევია⁴.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ., 49, შენ.

² იქვე, გვ. 105.

³ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ. გვ. 51—52.

⁴ თეიმურაზი რომ არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებას“ მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა, ამ მოსაზრებას, გარდა ზემოთქმულისა, ისიც ადასტურებს, რომ იგი ასხვავებს არსენის მოთხრობას საქ. ძველი ისტორიის საკითხებზე მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობებისაგან (შდ. გვ. 83, გვ. 49, 105), მაშინ როდესაც ნამდვილად ყველაფერი ეს არსენის ერთ თხზულებაში, კერძოდ „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“ მოთხრობილი და რომ მას იგი ხელთ ჰქონოდა, რატომ უნდა მიეჩინა არსენი ორი სხვადასხვა თხზულების ავტორად?

თ. ბატონიშვილს, გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“, ანტონ პირველი კათალიკოსის ამონაწერ წყაროებიდან, როგორც ვთქვით, სხვა ცნობებიც უნდა ჰქონოდა. ეს ჩანს იქიდან, რომ იგი ამ ამონაწერებში ასხვავებს „კათალიკოსის არსენის დიდის მოთხრობისაგან“ „კათალიკოსისა ანტონის პირველისა გამოწერილთა ფურცელს“ ასე, რომ ეს „გამოწერილი ფურცელი“ თეიმურაზისათვის, როგორც სჩანს: მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა და ზოგიერთი ცნობები, რომლებითაც იგი „ქართლის ცხოვრების“ შესწორებას ცდილობს, აქედან უნდა იყოს ამოღებული.

თეიმურაზი მართალია ხშირად იხსენიებს წყაროს, მაგრამ უფრო მეტად მაშინ, როდესაც იგი რომელიმე საკითხზე ვინმესთან კამათობს და ზოგჯერ ისეთ წყაროსაც მოიხსენიებს, რომელიც ამჟამად არ მოიპოვება, ან კიდევ, თუ მოიპოვება, იქ საწინააღმდეგო სწერია ვინემ თეიმურაზს აქვს მოყვანილი. ასე. მაგალითად, იგი სხვადასხვა წყაროებს, კერძოდ: მათეან სპასპეტს¹, ჯუან შერს², გიორგი მთაწმინდელს³ და სხვ. თვით ვახუშტ ბატონიშვილსაც კი იმორწმებს იმის დასამტკიცებლად, რომ „ქართლოს, რომელიც წინაპართა ჩვენთა იქმნა ნათესავთ მთავარ, იგი თვთ და ყოველნი ძენი, ძმანი, შთამომავალნი და ერნი მისნი, მომზრახ იყვნეს ივერიულად, ესე იგი ქართულად“ და არა სომხურად, როგორც ეს ზოგიერთებს ეგონათ თურმე. ნამდვილად კი ვახუშტი „თვით ქართული ენის წარმოშობის შესახებ იმეორებს ლეონტი მროველის ბავშურ აზრს“ და თავის „ისტორიაში“ წერს, რომ ვითომცდა ფარნაოზამდე „იყო ენა სომხური საქართველოსა შინა“⁴. უფრო საკვირველია, რომ თ. ბატონიშვილი თვით ვახუშტისეულ „ქართლის ცხოვრებასაც“ იმორწმებს ამის დასამტკიცებლად, მაშინ, როდესაც ამ „ქართლის ცხოვრებაში“ თვითონ შეჰქონდა შესწორებანი აღნიშნულ საკითხზე და იქ, სადაც ნათქვამი იყო თავდაპირველად სომხური ენის ბატონობის შესახებ—შლიდა, თავისებურად ასწორებდა⁵. და ეს შესწორებანი ნაბეჭდ „ქართლის ცხოვრებაში“ ბროსეს მიერ, თეიმურაზის არა ერთი მითითებისა და თავისებურ მტკიცების შემდეგ, იქნა შეტანილი. (თვით ბროსე კი მროველის შეხედულებას იმეორებდა).

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 33.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 34.

⁴ ვახუშტი, გვ. 35; შდ. აკად. ი. ჯავახიშვილი, „ქართ. საისტ. მწერ.“, გვ. 296.

⁵ Такайшвили, Опис. рукописей, II, გვ. 6.

გარდა ისტორიკოსთა მოწმობისა, ქართული ენის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად თეიმურაზს სხვა საბუთებიც მოყავს და სამართლიანად ამტკიცებს მას. ამით იგი სცილდება მროველისა და თვით ვახუშტის მიერ განმეორებულ ამ ბავშურ თეორიას¹.

გარდა ამისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი ბევრ სხვა საკითხებშიაც შორდება „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობას და ზოგიერთ შემთხვევაში ჯანსაღ მოსაზრებებს აყენებს კიდევ. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ეგრ. წოდ. „მამასახლისობის პერიოდის“ შესახებ მთლიანად იმეორებდა მროველის მოთხრობას, თეიმურაზი არ კმაყოფილდება ამით და ცდილობს დახატოს ძველი საქართველოს სოციალური წყობის სურათი. თავისებურად მან ეს კიდევ შესძლო² და ლ. მროველის შემდეგ, ქართველ ტომებში საგვარეულო წყობის დახასიათებისათვის, ქართულ საისტორიო მწერლობაში გარკვეულ ნაბიჯს სდგამს წინ.

თ. ბატონიშვილი გარკვეულად ხედავს, რომ ქართველ ტომებმა თავის განვითარებაში გაიარეს ორი ძირითადი საფეხური— „ორნი ვიდრემე არიან პირველიდგანვე ცვლილებანი საქართველოჲსა მმართველობათანი. 1. მამასახლისობითი, რომელ არს საზოგადო ერის მმართველობა, 2. მეფობითი ე. ი. თვითმპყრობელობითი“³. თ. ბატონიშვილი, ჩვენის აზრით, სრულიად სამართლიანად მიუთითებს ზოგიერთ ისტორიკოსებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობაში ფარნაოზამდე არავითარ მეფობაზე არაა ლაპარაკი: „მრავალნი ისტორიკოსნი ძველნი—სწერს იგი—შეცდეს და ივერიის მამასახლისთა რომელთამე სწერდეს მეფობის სახელით და სხვათა მთავრებად და ესე ჯერ არს უწყებად მკითხველთათვის რომელ ივერიელთა ერის საზოგადოება იყო აღექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდისინა, მანამდის არც ერთი მეფე და არც მთავარი მამასახლისთ გარდა სრულიად ზემოსა და ქვემოსა ივერიასა შინა არავინ ყოფილა“⁴. და თუ აღ. მაკედონელის მოსვლამდის „არც ერთი მეფე და არც მთავარი... ივერიასა შინა არავინ ყოფილა“, ცხადია, მცხეთოსის გარდაცვალების შემდეგ „მეფობის მოსპობაც“ არ მოხდებოდა, რადგან იგი, ბატონიშვილის მტკიცებით, არ არსებობდა. პირიქით, თეიმურაზის აზრით,

¹ შდ. „ივერიის ისტორია“, გვ. 32—40.

² შდ. И. Джавахов, Гос. строй... გვ. 3—4.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 48.

⁴ იქვე, გვ. 87 შენ.

უფლოსმა თუმცა მიიღო „მეუფლეგობაცა და საკუთარიცა ნაწილი სამ-
პყრობელოდ მამისა თვისისა, მაგრამ ვერღარა ძალ იღვა დამორჩილებად
ერისა მის განდიდებულისა“¹ და საჭირო გახდა გარდა ერთი, უფ-
ლოსის მამასახლისობისა, სხვაც. ამრიგად, თეიმურაზის აზრით, ერის
გამრავლებაა მიზეზი მრავალ მამასახლისობის შემოღებისა. იგი შე-
ნიშნავს, რომ „ოდეს გამრავლდეს შთამამავლობანი უმეტეს ქართ-
ლოსიანთანი, მაშინ საზოგადოებათა ერისათა გამოირჩივნეს და
დაიდგინეს თავისა მათისა ყოველთა. თუთოეულთა კერძოთა და აღ-
გილთა საქართველოდსა მცხოვრებთამან რაოდენთამე სახლთა თჳს
თჳსად მამასახლისნი“². ხოლო უფლოსიც „ფლობდა... მამისა თჳ-
სისა ნაქონებსა“, ე. ი. მცხეთას და ამდენად იყო პირველი მამასახ-
ლისთა შორის. ამრიგად თ. ბატონიშვილის აზრით მაკედონელამდე
არავითარი მეფობა არ არსებობდა და ცხადია მცხეთოსის გარდა-
ცვალების შემდეგ მეფობა კი არ მოიხსოვ, არამედ საზოგადო კრებამ
ქართლოსიანთა განდიდების გამო აირჩია „თჳს თჳსად მამასახლის-
ნი“... მთელი ამ მსჯელობიდან ნათლად ჩანს, რომ თეიმურაზი გა-
მოდის მროველის მოთხოვნიდან, განმარტავს მას და სრულიად სწო-
რად აქვს მისი აზრი გადმოცემული და გაგებული. თუ მროველის
შრომისა და დაწვრილებით განვიხილავდით, მსგავსი დასკვნა უნდა გა-
გვეკეთებინა“³. „ერის საზოგადო მართველობის“ შემოღების აუცი-
ლებლობის დამტკიცების შემდეგ, თეიმურაზი დაწვრილებით აგვი-

¹ იქვე, გვ. 48.

² „ივერიის ისტორია“... გვ. 48—49.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით მეფობა, ისე, როგორც „განძთა ქუაბში“, ასევე მროველის თხზულებაში თავიდანვე დმერთის მიერაა დაწესებული, ისე, როგორც ადამი „განძთა ქუაბში“, თარგამოსი მროველის თხზულებაში, მეფეადა წარმოდგენილი (იხ. „საისტორიო მწერლობა“, გვ. 121, 122. „Ioc. citum“... გვ. 20). ასევე, „მეფობის მოსაზრებისა“ და „მამასახლისობის დამყარების“ შესახებაც მროველს თითქოს „განძთა ქუაბიდან“ აქვს ნახსენები. (იქვე). ადგილის უქონლო-
ბის გამო მოკლედ შევნიშნავთ: „განძთა ქუაბისა“ და მროველის თხზულების შე-
დარებად დაგვანახა, რომ ა) თუ „განძთა ქუაბში“ ენუქის ანდერძია მოყვანილი
(ჩემს შემდეგ „რომელი დაშთეს არცა და იყო ს გამგე ერსა თვისსა ზედა“
„ქ. ცხ.“ მარიაშის ვარიანტი, დამატება პირველი, გვ. 804) და გატარდა იგი თუ
არა, არ ჩანს, მროველის თხზულებაში კი გარკვევითაა ნაჩვენები მცხეთოსის შემ-
დეგ შექმნილი მდგომარეობა: „აღარავინ იყო გამგე“. ბ) არც შინაარსითაა
მათ შორის მსგავსება. „განძთა ქუაბში“ მითითებულია შემდეგ გამგებლობის
მოსაზრებაზე, ხოლო მცხეთოსის შემდეგ არჩეული მამასახლისი რა უნდა ყოფილ-
იყო მროველის მიხედვით თუ არა „გამგე ერსა თვისსა ზედა“, ეს
მროველის სიტყვიდანაც მტკიცდება, რომ მცხეთის მამასახლისნი „იყვნეს ყო-
ველთა მათსხუათა ზედა“ და მათი „მაზავებელი და ბჭე“. გ) რაც

წერს იმ ორგანოებს, რომელიც ამ დროს არსებობდა ქართველ ტომებში; როგორც იგი მიუთითებს „საზოგადოება ერისა თვთ. განაგებდა ყოველთა საჭიროებათა ქვეყნისა მათისა მმართველობისასა“ და ეს „საზოგადოება ერისა“, საერთო კრება, იყო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო: „ვერა ძალ ედვათ მამასახლისთა თავით თუსით გარდახდევინებაჲ დამნაშავეთა ღირსთა დასჯისათა, ვიდრემდის არ წარედგინებოდენ იგინი საზოგადოსა ერისა შეკრებულებასა შინა“¹. გარდა საერთო კრებისა, არსებობდა არჩეულთა საბჭოც — „ჭყოფდეს მამასახლისნი სამართალსა აღრჩევითა ბჭეებისათა, ე. ი. აღირჩევდეს საზოგადოებისაგან მოხუცებულთა, ქკვიანთა, გამოცდილთა, უქრთამოთა და პირუთნებელთა კაცთა“². არჩეულთა საბჭო განაგებდა ტომის შიგნით სადავო საქმეებს, ხოლო ტომებს შორის კონფლიქტის შემთხვევაში — „ხოლო, უკეთუ საქვეყნო რაჲმე ანუ სასოფლო საჩივარი ანუ ორთა თემთა ურთერთისა მიმართ ცილობა, მაშინ მამასახლისნი მუნებურნი წარავლინებდეს და მოუწოდებდენ თუსთანა სხვათაცა მამასახლისთა და მამასახლისსა მცხეთისასა და ესრეთ განსწმენდენ საქმეთა მათ ცილობისათა“³. მცხეთის მამასახლისი იყო „უბირველესი სხვათა მამასახლისთა ზედა“ და იგი, როგორც ჩანს, ყოფილა აგრეთვე მხედართმთავარი მათი, რადგან მტრის გამოჩენის შემთხვევაში წარვიდოდა სამზღვრისა მის კერძოსა მცხეთელ მამასახლისი; წარიყვანდა თანა საკუთარისა სამამასახლისოსაგან თუსისა კაცთა რჩეულთა... შემოკრებოდენ მუნ ყოველნი მამასახლისნი და სამამასახლისოთა მათთა კაცნი ძლიერნი და მეცნიერნი ბრძოლისანი და ესრეთ განემზადებოდენ ბრძოლად მტერთა“⁴. თ. ბატონიშვილის მიერ დახატული სურათი, ქართველთა იმდროინდელი სოციალური წყობის შესახებ, ზედმიწევნით უდგება საგვარეულო წყობილების სურათს. ყველა ეს ორგანოები, რომელსაც თეიმურაზი ჩამოთვლის, როგორც

მთავარია, „ქართლის ცხოვრებით“, მცხეთოსის გარდაცვალება მამასახლისობის განმტკიცებით დამთავრდა, ხოლო განძთა ქუაბში ამაზე სიტყვა არაა ნათქვამი, და, ბოლოს, დ) ამ თხზულებებს შორის არაფერი არაა საერთო ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც. ცხადია, მრაველი იმდენად უვიცი არ უნდა ყოფილიყო, რომ არც კი სცოდნოდა, თუ სად რა წყარო გამოეყენებინა და წარღვნის წინადროინდელი ამბავი სრულიად შეუფერებელ, უადგილო-ადგილას ჩაერთო.

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 49.

² იქვე, გვ. 50.

³ იქვე, გვ. 50.

⁴ იქვე.

ფრ. ენგელსი სწერს: „მხედართმთავარი, საბჭო, სახალხო კრება-
წარმოადგენენ გვაროვნული საზოგადოების ორგანოებს“¹.

თეიმურაზი გარდა საგვარეულო წყობის ორგანოების ჩამოთვლასა და დახასიათებისა, მიუთითებს შექმნილ საოჯახო, ქონებრივ ურთიერთობაზე და იმდროინდელ ღმერთებზე, რომელიც „ჰყვათ მათ“. აღნიშნული უნდა იქნეს, რომ ლ. მროველის მიხედვით, „მამასახლისობის“ დროინდელი ქართველები 7 მნათობთა თაყვანისმცემლად არიან გამოყვანილი (გვ. 21) ხოლო ფარნაოზმა კი, მისივე ცნობით; „შექმნა კერპი დიდი... არმაზი“. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიუთითებს, რომ ფარნაოზამდე „თანა ჰყუანდეს კერპნი ღთად გაცი და გაიმ“, ხოლო ფარნაოზზე აქაც ნათქვამია: „აღმართა კერპი დიდი... არმაზი (Э. Такайшвили, Опис... II, გვ. 709). თეიმურაზი კი ამ წყაროებისაგან განსხვავებით მიუთითებს: მამასახლისობის პერიოდში „აქენდათ მათ (ქართლოსიანებს, შ. მ.) სასულიეროდცა მსახურება მრავალ-ღმერთობისა... სახითა, ჰყვათ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზის... თაყვანისსაცემლად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩის“... (იხ. გვ. 50—51). ამ ცნობით თეიმურაზმა სრულიად სხვანაირი მასალა გამოგვცა ქართველთა უძველესი წარმართული პანთეონის შესახებ. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის ერთ-ერთ ლექციაში მიუთითა, ეს თეიმურაზის მიერ შეთხზული არ უნდა იყოს, იგი ექვთიმე მთაწმინდელის ცნობაზეა დამყარებული. მაგრამ თეიმურაზის მითითება, რომ ბოჩი „იყო უპირველესი ღმერთი მათი“... დაუსაბუთებელი ჩანს. თუ რომელმა წყარომ მისცა ამგვარი მტკიცების შესაძლებლობა. ჩვენთვის უცნობია, რადგან ექვთ. მთაწმინდელის ცნობაში ბოჩის „უპირველეს ღმერთობაზე“ არაფერია ნათქვამი. წარმართული კერპების მოკლე ანალიზის შემდეგ თეიმურაზი ეკამათება ვახუშტი ბატონიშვილს, რომლის მიხედვით „მამასახლისობის პერიოდში“ ქართველებს „აქენდათ სჯულიცა უბოროტეს ყოველთა, რამეთუ არ იცოდენ ნათესაობა, არცა ცოლ-ქმრობა, ყოველსა სულიერსა სჭამდენ შეგინებულისადმდე, მკვდარსა კაცსა სჭამდენ“². ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს ანდაზა კარსნელთა შესახებ: „რომელ კარსნელთა ჰმართებსთო კოდმელთა ხუთი მკვდარი“ და ეს უკვე იმის მაჩვენებელიაო, რომ „მეორესა სოფელსა ვაასხებდესო მომკვდართა კაცთა სხეულსა

¹ ენგელსი—„ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“ გვ. 196

² ვახუშტი „საქ. ისტორია“, გვ. 35.

შესაქმელად“. თეიმურაზი, აკრიტიკებს რა ვახუშტის, ანდაზის არა-სწორად განმარტების გამო, მიუთითებს, რომ ამგვარი ჩვეულების არსებობის წინააღმდეგ ლაპარაკობს შემდეგი ფაქტები: ა) კაციჟა-შიობა არ იცოდა არცერთმა ერმა აზიისა და ამდენად არც ქართველებმა, ბ) მოსავლისა და ცხოველების სიუხვე არ მოითხოვდა ქართველებს კაცი ეჭამათ და, რაც მთავარია გ) ქართველთა წესი გლოვისა, თეიმურაზის აზრით, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს¹. იგი სრულიად მართალი იყო, როცა მიუთითებდა, რომ ვახუშტიმ ვერ გაიგო თვით ამ ანდაზის შინაარსი, ეს კაცჟამიობაზე კი არ მიგვითითებს, არამედ ძველი მოლაშქრეობის წესის დანაშთიად. „აქენდათ ჩვეულება ქართლოსიანთა—წერს იგი—ჟამსა მამასახლისთასა, ოდეს წარვიდოდეს ლაშქარსა, მრავალ გზის შეხედებოდათ ესე, რომელ მიზეზითა... ვერა ძალ-ედვა ერთსა... სოფელსა წარსვლა ლაშქარსა, სთხოვდა მეზობლისა თვისისა მეორისა სოფლისა კაცთა ნაცვლად თვისისა... რაოდენიცა კაცნი ბრძოლასა შინა დააკლდებოდათ მათ... ეგოდენი რიცხვი მომკვდარისა დაედებოდათ მათ ვალად“...„ესე იყო დავალება ანუ მართება მკვდარისა, რომელ... ვიდრე ამ ჟამამდე ჰმართებს კარსნელთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარი“². შესაძლებელია, თვით თეიმურაზის ამგვარი განმარტებაც არ იყოს სწორი და აქ სისხლის აღების ჩვეულების დანაშთი იმალება-დეს“, მაგრამ ვახუშტის კრიტიკა და გამოყენებული მეთოდი, ზნე-ჩვეულებათა და თქმულებათათვის მნიშვნელობის მინიჭება, ისტო-

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 52—53. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზი ვახუშტთან კამათის დროს, თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად—ქართველებში გაბატონებულ გლოვის წესის შესახებ, იშველიებს არქეოლოგიურ საბუთსაც, განათხარ სასაფლაოებს, სადაც აღმოჩენილ მკვდრების დასაფლავების წესი, მისი აზრით, მის მიერვე გამოთქმულ მოსაზრებას ადასტურებს. იგი წერს: „სხვათა და სხვათა ჟამთა შინა იპოვნეს მკვდარნი ეს. სახედ დაფლულნი სხვათა და სხვათა ადგილთა შინა ივერიისათა, რომლითაცა ჩვეულებანი ძველთა ქართლოსიანთანი უწყებულ არიან და არათუ მხოლოდ ძველთა ჟამთა, ახალთაცა ამათ საუკუნეთა იპოვნენ რამოდენნიმე მეფობასა შინა ირაკლი მეორისასა, კერპთ მსახურებისა ჟამსა შინა დაფლულნი მკვდარნი და ფულნი პირთა შინა დებულნი მათნი, და რომელნიმე რკინისა საჭურველთაგანნი დაშთომილნი გაუზრწნელად იცვებოდეს სალაროსა შინა მეფის ირაკლისასა ტფილისს და მოსვლასა შინა აღამაჰ-მადან ყაჯარისსა, წარწყმედილ იქმნეს“ („ივერიის ისტ.“, გვ. 52). ამრიგად, თეიმურაზმა მიაქცია მნიშვნელოვანი ყურადღება გლოვის წესს, როგორც ზნე-ჩვეულებას, საყურადღებო ცნობები დაგვიტოვა ერეკლე მეორის დროს აღმოჩენილ არქეოლოგიურ საბუთებზე და, რაც მთავარია, შეეცადა კვლევა-ძიების დროს ესარგებლნა ამ არქეოლოგიური მასალებითაც (შდ. დ. ბაქრაძე, „საქ. ისტ.“ გვ. 63, შენიშვ.).

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 55.

³ შდ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. საისტ. მწერ., გვ. 306, შენ.

რიული სურათის აღსადგენად, უდავოდ სწორია და თეიმურაზს როგორც ისტორიკოსს, ღირსებას ჰმატებს.

ჩვენის აზრით, თეიმურაზი გასაოცრად სწორად ხსნის მიზეზს თურათომ წარმოიშვა ამგვარი შეხედულება ქართველებზე, როგორც კაციჭამიებზე. იგი აღნიშნავს, რომ ამგვარი შეხედულება წარმართობის დროის შესახებ წარმოიშვა ქრისტიანობის გავრცელების შემდგომ, რათა ქრისტიანიზმის პროპაგანდას უფრო მეტი სარბიელი ჰქონოდა: „ეკლესიისა ჩუენისა მოძღუარნი უძაგებდეს მათ გარდღავილთა წინაპართა მათთა და მათსა ეტყოდეს მრავალთა უწესოთა ქცევათა და არა წმინდათა და მკვდართა ჰამასა ხორცთა კაცისათა, რათა ამით დაავიწყონ წინაპართა თვსთა კერპთ-მსახურებისა საქმენი“¹.

მთელი ეს „მამასახლისობის“, ე. ო. საგვარეულო წყობის პერიოდი, იმდენად დაწვრილებით აქვს თეიმურაზს აღწერილი, რომ ძნელი წარმოსადგენია, ამისათვის მას რაიმე წყარო არ ჰქონოდა და ყველაფერი ეს მხოლოდ საკუთარი მოსაზრების ნაყოფი იყოს. რომ მას რაღაც მნიშვნელოვანი წყარო უნდა ჰქონოდა, ამ მოსაზრებას ერთის მხრით ადასტურებს, გარდა „ივერიის ისტორიის“ ვრცელი და დამაჯერებელი მოთხრობისა, თეიმურაზის სპეციალური ნარკვევიც ამავე საკითხზე: „ძველი საქართველოს შინაგანი წყობის“ შესახებ, რომელზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. სამწუხაროდ იგი, როცა „მამასახლისობის“ პერიოდს ეხება, არც ერთ წყაროს არ იხსენიებს და სწორედ ეს დაუსაბუთებლობა, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი უსვამდა ხაზს, ამ აღწერილობის ნაკლად უნდა მივიჩნიოთ². შეუძლებელია დადგენილ იქნას, ჰქონდა თუ არა მას რაიმე ცნობა მაგალითად არჩეულთა საბჭოს ან კიდევ სახალხო კრების არსებობაზე და სამართლის წარმოების წესზე. ყოველშემთხვევაში ცხადია, რომ დღემდე აღმოჩენილი ქართული საისტორიო მასალები ამაზე არაფერს გვეუბნებიან. მიუხედავად ამ მნიშვნელოვან ნაკლოვანებისა—სამართლიანად წერდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, თეიმურაზის ნარკვევი, მის მიერ დახატული, სურათი საქართველოს უძველესი ეპოქისა, ძლიერ საინტერესოა და შეიძლება უმრავლეს შემთხვევაში გამართლებულიც იქნეს ისტორიული საბუთებით³.

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 54; შდ. იქვე. გვ. 194.

² И. Джавахов, „Гос. строй...“, გვ. 4.

³ იქვე.

თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში სხვა-
თაშორის წერს: „თუმცა მე სურვიელ ვიყავ უფრორე ბაძვად ახალთა
მსოფლიოთა და საზოგადოთა ისტორიკოსთა, მაგრამ ვერღარა
ურჩ ვექმენ მათ (ნათესაეებს, შ. მ.) და ვიწყევ შემდგომითა აღწერად
ამა ხატითა უვრცელესად. თუმცაღა ზემოთქმულისამებრ განმზრახ ვი-
ყავ თქმად არა განვრცომით ესრეთ; არამედ ლიტონად და შემოკლე-
ბით მოთხრობისა დასაწყისითგან მახლობელთა საუკუნეთაგან.“¹
მონათესავეთა ამ სურვილს, ჩვენის აზრით, თეიმურაზ ბატონი-
შვილის შრომისათვის თავისი კვალი დაუმჩნევია. შეიძლება ითქვას,
იგი დამძიმებულია სხვადასხვა ქვეყნის ისტორიებით და ვრცელი
შესავლებით, რომელთაც მაინცდამაინც დიდი კავშირი არა აქვთ
საქართველოს ისტორიის საკითხებთან. ასე მაგალითად: „უძველესთა
მოთხრობათაგან ბუნებითი ისტორია ასურასტანისა“, გვ. 4—9,
58—68 და მრავალი სხვა. ამან და სხვა ამგვარ მოთხრობებმა, რო-
გორც თვით თეიმურაზი გრძნობდა, იგი დასტოვა ძველ ისტორი-
კოსთა გვერდით, თუმცა თვით მსურველი იყო „უფრორე ბაძვად
ახალთა ისტორიკოსთა“.

როცა მსოფლიო ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე საუბრობს,
თ. ბატონიშვილი წყაროებს თან ასახელებს. მაგალითად: „ბე-
როზ ...მეისტორიე ასურასტანისა“², „უკეთუ შევკრებთ ყოველთა
მათ რადსაცა სწერენ ბეროზი, ავიცენ და აპოლორ“³, ან
კიდევ: „ესე მოღებულ არს წარწერილისაგან ბეროზისა და სხვათაგან
მომთხრობელთა მათ ასურასტანელთა, პოლიადისტროსისა მიერ“⁴,
„იოასაფ ფლავიოსს, მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, წიგ-
ნი 1, ნაწ. და თავ. 6“⁵, „მელენტი დიდი წმინდა პატრიარხი ან-
ტიოხიისა“⁶, „აზრისამებრ პლინიოსისა და სტრაბონისა“⁷,
„მოთხრობაჲ ესე არსედა და პერსიდისა გამოწერილ არს წიგნისა-
გან, რომელსა ეწოდების ბიბლიოტიკა მსოფლიოისა ისტორიისა,
ქმნილი დიოდორ სიცილიელი საგან, ტომი 2, წიგ. 2,

1 „ივერიის ისტორია“, გვ. 2.
2 იქვე, გვ. 4.
3 იქვე, გვ. 5.
4 იქვე.
5 იქვე, გვ. 9—10.
6 იქვე, გვ. 13.
7 იქვე.

ფურც. 213, შეუცვალებელად აღწერილ არს¹. „მეგიბტელთა ისტორიისა მოთხრობასა შინა ჰსწერენ:—ღეჭადოტ ანუ ჰერადოტ, ანკიტელ და დიადორ სიკილიელი“² და მრავ. სხვა. ყველა ამ წყაროთა მიმოხილვა ჩვენთვის ინტერესს მოკლებულია. ჩვენ მხოლოდ შევეხებით ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსთა ცნობებს, რომელიც თეიმურაზს გამოყენებული აქვს, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი რაიმე ცვლილებების მომასწავებელია საქართველოს ისტორიის საკითხებში.

თეიმურაზს ენების საკმაოდ ცოდნა ხელს უწყობდა ესარგებლნა ბერძნულ-რომაული წყაროებით, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთ საკითხების ვრცლად და დაწვრილებით მოთხრობისათვის, რითაც იგი როგორც ჩანს დაინტერესებული იყო. ამ წყაროების გამოყენების თვალსაზრისით თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ არის, ჩვენის აზრით, პირველი ცდა ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ამდენად მისი შრომა წარმოადგენს ნაბიჯს წინ შედარებით ვახუშტი ბატონიშვილის შრომასთან, თუმცა შესაძლებელია სხვა რამეში ვერ შეედრებოდეს მას. როგორც პირველი ცდა ბერძნულ-რომაულ წყაროების გამოყენებისა, შეუძლებელია იგი ხასიათდებოდეს უნაკლოებით, რომ თეიმურაზი სავსებით ფლობდეს ბერძენ და რომაელ მწერლების ცნობებს და სათანადო კრიტიკულ-მეცნიერული განხილვის შემდეგ სარგებლობდეს მით. ეს წყაროები, სომხურ წყაროებთან ერთად, აძლევდა საშუალებას თეიმურაზს მართლაც ვრცლად მოეთხრო საქართველოს ისტორიიდან ზოგიერთი საკითხები და აგრეთვე გაეკრიტიკებინა და შეევესო ვახუშტი, თუნდაც „ივერიის“ სახელწოდების წარმოშობის საკითხში. ვახუშტი სახელწოდება „ივერია“-ს წარმოშობას უკავშირებს ადერკისა და არშაკ მეორის ბრძოლას, როცა მოკლა მან არშაკი, თითქოს დაიძახა: „ო. ვერიე“!.. (მოვერიეო) და ეს ამბავი მისივე მიხედვით ქრისტეს დაბადების წელს მოხდა. თეიმურაზი სამართლიანად მიუთითებს, რომ „უწინარესცა ქრისტესს მოსვლისა მოთხრობათაგან პოებულთა და ხატთაგან გეოგრაფიულთა ცნობილ არს მრავლით წლით უწინარეს ივერიად და გიორგიად წოდებაჲ სრულიად ზემოსა და ქვემოსა საქართველოჲსა ერთა და ქვეყნისა“³ და ამდენად არ შეიძლებოდა ქრისტეს შემდეგ წარმოშობილიყო ეს სახელწოდებაო. ამტკიცებს

¹ იქვე, გვ. 100, 112.

² იქვე, გვ. 83.

³ იქვე, გვ. 15.

რა ამას, დასძენს: „ძველთა უკვე ლეოღრაფიათა შინა და, ჰაზრისა-
მებრ პლინიოსისა და სტრაბონისა სახელ-ედების გეორგიასა-
ივერია ორთა მათ მდინარეთა გამო“¹. მართლაც, როგორც პროფ.
ს. ჯანაშია შენიშნავს, „ყოველ შემთხვევაში უკვე მეორე საუკუ-
ნეში ძველი წელთაღრიცხვით ეს სატომო სახელწოდება (იბერი,
შ. მ.) ბერძნულ მწერლობაში შესულია და იქ იგი კავკასიელ ხალხს
აღნიშნავს“², ხოლო, მისივე მტკიცებით, ქართველთა ევროპიული
სახელწოდებანი ამავე ფუძიდანაა წარმომდგარი³. ეს და ამგვარი შე-
ნიშვნები ბერძნულ წყაროებს გაცნობილ თეიმურაზს მრავლად შე-
ეძლო შეეტანა ვახუშტის შრომაში. ჩვენ მოვიყვანთ აქ რამდენიმე,
მათგანს, რომელნიც ჩვენის აზრით დამახასიათებელია.

თეიმურაზი შეეცადა მოეცა რომაელების შემოსვლის ამბავის
მოთხრობა და იგი არშაკ მეორესთან დაეკავშირებინა. მან საკმაოდ
ვრცლად და დამაჯერებლად აღწერა პომპეუსის ბრძოლა მითრიდატ
ევპატორთან, მის მიერ ტიგრანის და იბერთა მეფის, თეიმურაზის
აზრით, არშაკ მეორის მორჩილებაში მოყვანა, პომპეუსის კოლ-
ხიდაში გადასვლაც ლიხის მთით და ოლთაკის მოკვლა. (ხოლო მის
მაგიერ არისტარხის დანიშვნაზე არაფერი აქვს ნათქვამი).

თეიმურაზის მიხედვით პომპეუსის შემოსვლა საქართველოში
58 წ. მომხდარა, ქრისტეს უწინ, არშაკის გამეფებისთანავე⁴. და-
საყრდენს ამ შემთხვევაში თეიმურაზისათვის პლუტარხის, აპიან-
ნეს და დიონ-კასიოსის ცნობები შეადგენდა. ამ უკანასკნელის
მიხედვით საქართველოში არტოკი ყოფილა მეფედ⁵. სწორედ ამ
სახელწოდებამ შეიყვანა თეიმურაზი შეცდომაში. არტოკი არშაკ
ად მოეჩვენა და ამ წყაროებზე დაყრდნობით იძულებული გახდა
ქართულ წყაროებში მოუხსენიებელი, ხოლო ბერძნულში მოხსე-
ნებული და ცნობილი, ქართველ მეფეთა რიცხვისათვის დაემატები-
ნა. სწორედ ამით უნდა აიხსნებოდეს ის, რომ თეიმურაზი იძულე-
ბული გახდა მისთვის ერთად-ერთი გამოსავალი, ვახუშტის ქრონო-
ლოგია დაერღვია, და ვახუშტის არშაკ მეორე (23—2 წ.) არშაკ

¹ იქვე, გვ. 13.

² პროფ. ს. ჯანაშია—თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი—აკად. ნ. მარის
სახ. ენის, ისტ. და მატ. კულტ. ინსტიტუტის მოამბე, I, 1937, 221.

³ იქვე, გვ. 223 და შემდეგ. შდრ. თეიმურაზის მსჯელობა, „ივერიის ისტო-
რია“, გვ. 13—20.

⁴ „ივერიის ისტორია, გვ. 125—130.

⁵ Латышев. Свѣт. греч. писат. I, 612, შდ. ი. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის
ისტ. I.

მესამედ (თეიმურაზით 33—1 წელი) მიეჩნია, ხოლო არშაკ მეორის-
თვის ცალკე გამოეყო მეფობის წლები. სხვა წყარო, არც ვახუშტის
ისტორია, არც „ქართლის ცხოვრება“ და არც „მოქცევაჲ ქართლი-
საჲ“, რომელსაც იგი მხოლოდ ფრაგმენტების სახით იცნობდა,
გარდა ბერძნულისა, არ აღწევდა საშუალებას თეიმურაზს მეფეთა
რიცხვში ერთიც დაემატებინა და დიონ კასიოსის არტოკი არშაკ
მეორედ ჩაეთვალა. ამას ის ვარემოებაც ადასტურებს, რომ ქართუ-
ლი წყაროების ცნობები რაიმე არშაკ მეორის შესახებ თეიმურაზს
არ მოეპოვება და არც აქვს მოთხრობილი. მისი მეფობის პერიოდის
აღწერა იწყება და მთავრდება მხოლოდ რომაელების შემოსვლის
ამბავის მოთხრობით. აგრეთვე, როგორც ვთქვით, თეიმურაზი არ
ცდილა დამოუკიდებელი ქრონოლოგიური სისტემა შეემუშავებინა,
მის გამოსავალს ვახუშტის ქრონოლოგია შეადგენდა, ხოლო იმის
დარღვევა იმაზე მიგვიჩივებს, რომ იგი აიძულა რაღაც წყარომ და
ეს რაღაც სწორედ ბერძენ მწერალთა ცნობებია.¹

დიონ კასიოსის ცნობებს² ემყარება იგი აგრეთვე, როდესაც არ-
შაკ მესამის (ვახუშტის არშაკ მეორე) მეფობის წლებს ეხება. თეი-
მურაზი, სანამ „ქართლის ცხოვრებისა“ და ვახუშტის მიერ „შემო-
ნახულ ცნობების მოთხრობაზე გადავიდოდეს, აღნიშნავს: „დასაბამსა
შინა მეფობისა არშაკ მესამისასა იქმნეს ტრიუმვირად რომთა აგვის-
ტოს, ოქტავიოს და ანტონიოს მარკ“³, მოუთხრობს მათ მიერ აღ-
გილების განაწილებას, ბრძოლას ანტონიუსისა და შემდეგ სარდლის
პუბლიოს კანიდოს კრასოსის გამოლაშქრებას იბერთა წი-
ნააღმდეგ, რადგან „არშაკ არ ინება მოსვლა მისთანა“—ანტონიუს-
თან დასახმარებლად, ე. ი. რაკი რომაელთა ბატონობა, ჩანს, უარ-
უყვიათ. მორჩილება ისევ მიუღიათ, მაგრამ, როგორც თეიმურაზი
მიუთითებს, არც ეს გაგრძელებულა დიდი ხანი. „ჟამსა ამას წარ-
მოიშვა ბრძოლა შორის ანტონინისა და აგვისტო-ოქტავისა, ხოლო
იძლია რაჲ ანტონინ მისგან, განიგმირა თავი თჳსი ანტონინ მახვი-
ლითა და ესრეთ დაშთა საქართველოჲ თავისუფალ ესოდენტა ამ-

¹ თეიმურაზი ვახუშტის ქრონოლოგიას არღვევს მეორე შემთხვევაშიც, კერძოდ
ფარსმან ქველის მეფობის დახასიათებისას. აქ კი მას ანტონ პირველი კათალიკო-
ზის მიერ გამოწერილი ცნობები უნდა აიძულებდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში
გაუგებარი იქნებოდა ვახუშტის ქრონოლოგიის დარღვევის მიზეზი და ფარსმან
ქველისათვის დამოუკიდებელ მართვის წლების ცალკე გამოყოფაც.

² Латышев, I. 620.

³ „ივერიის ისტორია“... გვ. 130.

ბოხთაგან რომაელთასა¹. თვით კანიდოს კრასოსის შემოსვლის თარიღიც (36 წ. ძვ. წ.) თეიმურაზს დაახლოვებით სწორად აქვს აღნიშნული, იგი ამ შემოსვლას ქრისტეს წინ 31 წლით ანგარიშობს. ჩანს, რომ თეიმურაზი საკმაოდ კარგად ფლობდა რომაელ მწერალთა ცნობებს.

ადერკის მეფობის პერიოდის (ვახუშტით 2—55 წ., თეიმურაზით 1—44 წ.) დახასიათებისას, ქრისტეს შობისა და ანდრია მოციქულისაგან ქრისტიანიზმის, შავი ზღვის პირად, ქადაგების ვრცლად შოთხრობის შემდეგ, ისევ უბრუნდება ბერძნულ წყაროებს და მოუთხრობს: „აქვნდა უკვე მეფესა ადერკის რომაელთა თანა ფრიადი შეკრულება და ამათ ჟამთა შორის იყო უკვე შფოთი მრავალთა ძალით აღრეულებათა პართიანელთა და სომეხთა შორის; ხოლო ივერიელნი სარგებლობდენ ამით უმეტეს წარმატებასა შინა“. თეიმურაზის მიხედვით ადერკიმ მისცა შვილისშვილი აღსაზრდელად კეისარ ტიბერიოსს და „აღზარდა მან, სათნო უჩნდა თვალთა მისთა იგი ფრიად“; ხოლო შემდგომ დაყრდნობით „საზოგადოსა მსოფლიოთა და რომის ისტორიაზე“ აღნიშნავს: „წარმოავლინა რა მიტრიდატ ძალითა ღიდითა ტიბერიოსმან... და იქმნა მიტრიტად მეფე სომეხთა ზედა... და ამას უხმობდეს რომაელნი მიტრიდატ ივერსა“². და მართლაც, ტაციტის და კასიოსის ცნობით, რომაელებმა სომხეთში მიჰრიდატი დანიშნეს მეფედ³. თეიმურაზი არც ამით კმაყოფილდება და იმოწმებს სომეხთა ისტორიკოსის მ. ჩამჩიანის ცნობასაც.

ასევე, რომაული ცნობები აქვს გამოყენებული თეიმურაზს, როცა ვაჩეს⁴ (ვახუშტით 213—231 წ., თეიმურაზით 219—233 წ.), ასპაგურის⁵ (ვახუშტით 262—265 წ., თეიმურაზით 259—266) და სხვ. მოღვაწეობის პერიოდს ეხება.

გარდა ქართულ-ბერძნულ წყაროებისა თეიმურაზი იყენებს აგრეთვე სომხურ წყაროებსაც. იგი არა ერთხელ მიმართავს მოსე

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 132.

² იქვე, გვ. 146—147.

³ Латышев, Свед. гр. пис. III, 233—236. I, 621—622; შდ. ჯავახიშვილი, ქართველის ისტ. I₃.

⁴ „ისტორია ივერიისა“, გვ. 195—199.

⁵ იქვე, გვ. 108.

ხორენელის¹ და მიქაელ ჩამჩიანის² დამოწმებას. ხშირად ისინი კრიტიკის საგნადაა გამხდარი (ასე მაგალითად, მ. ხორენელის აზრი ბალისა და ნებროთის იგივეობის შესახებ, იხ. თეიმურაზის კრიტიკა გვ. 44—47), მაგრამ უფრო ხშირად მათგან გრძელი ამონაწერებიცაა მოყვანილი, მაგალითად: „მოსვლისათვის რომაელთა მხედართ-მთავრისა კორბოლუნისა რომაელთა მხედრობითა აზიად პირის პირ წინააღმდეგთა მიმართ—ისტორიისაგან სომეხთა ისტორიკოსისა მიხაილ ჩამჩიანისაგან“, იმავე საკითხზე „ისტორიისაგან მოსე ხორენელისა სომეხთა ისტორიკოსისა“³ და მათზე დაყრდნო-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—47, 160, 165, 166, 169—170, 196 და სხვ.

² იქვე, გვ. 158, 147 და სხ. საინტერესოა, სარგებლობდა თუ არა თ. ბატონიშვილი მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის სომხური გამოცემებით, თუ მათი თარგმანებით რუსულ ან ფრანგულ ენებზე. როგორც ცნობილია, მ. ხორენელის „სომხეთის ისტორია“ ჯერ კიდევ 1809 წ. იოსებ ოანესოვის მიერ ითარგმნა სომხურიდან რუსულ ენაზე (იხ. М. Хоренский, Арменская история с кратким географическим описанием Древней Армении, пер. Иосифа Иоанесов, ч. 1—II СПб—1809 г.). ამდენად თ. ბატონიშვილს შესაძლებლობა ჰქონდა მისი რუსული თარგმანით ესარგებლნა. მაგრამ მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ I—III ტ., რომელიც ვენეციაში 1784—1786 წწ. გამოიცა და არც მისი შემოკლებული რედაქცია, რომელიც იქვე 1811 წ. გამოიცა, არ ყოფილა თარგმნილი თეიმურაზის დროს არც რუსულ და არც ფრანგულ ენებზე, ევროპულ ენებიდან იგი ითარგმნა მხოლოდ ინგლისურად (შემოკლებული რედაქცია, 1790 წ. History of Armenia by Father Michael Chamich, from B. C. 2247, to the year of Christ 1790; ხოლო ორ ტომად 1827 წ. კალკუტაში (Translated from the original armenian by I. Avdall esq in two volumes. Calcutta 1827)). დანამდილეობით შეიძლება ითქვას, თეიმურაზმა ინგლისური არ იცოდა და ამ გამოცემებით არც შეეძლო ესარგებლნა. მაგრამ, მიქ. ჩამჩიანის ხსენებული შრომის მეორე წიგნი თარგმნილი ყოფილა ქართულად (იხ. საისტ. საეთნოგრაფიო მუზეუმის ხელნაწ. N 3107). პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მტკიცებით, თარგმანი სწორედ XIX ს. პირველ ნახევარში (ე. ი. თეიმურაზის მოღვაწეობის პერიოდში) პლატ. იოსელიანის მიერაა შესრულებული (პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი—მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ ქართული თარგმანი. „საქ. მუზეუმის მოამბე“, VIII, 1935, გვ. 55—58, შდრ. მისივე ეპიზოდი პლ. იოსელიანის ცხვრებიდან—„ლიტ. საქართველო“ 20—XII—1938 წ.). თ. ბატონიშვილს კი თავის „ივერიის ისტორიაში“ ამონაწერები მიქ. ჩამჩიანის პირველ წიგნიდან მოჰყავს (იხ. გვ. 158). მაშასადამე, ქართული თარგმანიც მას ამ შემთხვევაში არ შეეძლო გამოეყენებინა. ამდენად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თეიმურაზმა სომხურიც იცოდა და მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ სომხური გამოცემებით სარგებლობდა.

მიქ. ჩამჩიანის თხზულების ევროპულ და ქართულ თარგმანებზე ცნობები გადმომცა და მიმითითა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, რისთვისაც მას დიდად ვმადლობ.

³ იქვე, გვ. 158, 160.

ბით აკრიტიკებს ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის. „თუმცაღა ვახტანგ მეფე და ვახუშტი სწერენ თვსთა შინა მოთხრობათა ვითარმედ წუნი და არტანი აღიღო იგრევიანდ მეფემან სომეხთამანო; მაგრამ არა არს მოთხრობილი მათი ჭეშმარიტ; ამისათვს რომელ მოსეს ხორანელი. სომეხთა ისტორიკოსი თავის ისტორიაში სწერს“¹ და სხვა.

როგორც ნათქვამი გვქონდა, გარდა წერილობითი წყაროებისა, თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდა ისტორიულ სურათის აღსადგენად დარჩენილ ზნეჩვეულების ანალიზსა და თვით ზღაპარსიტყვაობასაც. „არიან ზღაპარ სიტყვაობანიცა—სწერს იგი, მეთოლოლიური ივერიისათვს თქმულნი სხვანი და სხვანი, რომელთაგანნი რომელნიმე მოვიხსენიე აქა“ და მათ შორის იგი მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს თქმულებას ბ რ უ ტ - ს ა ბ ე ლ ზ ე ტარტაროზის მიჯაჭვისა და იუპიტერის მიერ დასჯილ პრომეთეოსის მიჯაჭვის შესახებ საყორნეზე². შესაძლებელია ეს თქმულებები უადგილო ადგილას და არა სწორად იყოს მოყვანილი და განმარტებული, მაგრამ თეიმურაზის მეთოდი სრულიად გამართლებულია და სწორი.

თეიმურაზ ბატონიშვილი სრულიად სამართლიანად, და ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად, იძლევა ანალიზს არგონავტთა კოლხიდად მოსვლის შესახებ თქმულებისა. „არიან სხვანიცა მეთოლოლიური მოთხრობანი და ზღაპარ სიტყვაობანი ვითარცა იგი ბედისათვსცა კოლხიდელისა და ოქროს მატყლოვანისა მისთვს ვერძისა, რომელნიცა კნინდა და ყოვლისა სოფლისა ისტორიკოსთა გვაუწყეს და მოთხრობაჲ მისი შთაიწერების შემდგომთა შინა უწყებათა ამის ისტორიისათვს თვს ადგილსა“³.

თუ კი ძველს ქართულს საისტორიო მწერლობაში, პირველ რიგში „ქართლის ცხოვრებაში“ და ვახუშტის „საქართველოს ისტორიაში“, ეგროსის მიერ ლიხთ-იქითის მიღების შემდეგ, კოლხიდის უძველეს ისტორიის შესახებ არაფერია ნათქვამი, თეიმურაზი პირველად შეეცადა ეგროსის ძველი ისტორია სამართლიანად დაეკავშირებინა

¹ იქვე, გვ. 162. შენიშვნა.

² იქვე, გვ. 8—9. აღსანიშნავია თეიმურაზისეული განმარტება ბ რ უ ტ - ს ა ბ - ზ ე ლ ის ა რომ „ბრუტ-საბზელი თქმულ არს საბზლად ციკლოპის ბრონტოსისად“ (გვ. 8). ამ საკითხზე იხ. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი „მეგალითური კულტურა საქართველოში“, 1938 წ. გვ. 12 და შემდეგ.

³ „ივერიის ისტ.“, გვ. 9.

იბერიის ისტორიისათვის და დაეცვა იბერიელთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის არსებითად გამართლებული თეორია.

ჰეროდოტე, როგორც ცნობილია, იმ აზრისა იყო, რომ კოლხები ეგვიპტელების შთამომავალნი იყვნენ და ამის დასამტკიცებლად იგი მიუთითებდა ზოგიერთ ჩვეულებებზე, რომელიც კოლხებში ბატონობდა, კერძოდ წინადაცვეთაზე და სხვა. თეიმურაზი გრძნობდა რა რომ ამ თეორიის მიხედვით შესაძლებელი იყო იბერთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის გამორიცხვა, სამართლიანად ილაშქრებდა მის წინააღმდეგ. შესაძლებელია თეიმურაზი ცდებოდა მაშინ, როდესაც იგი აღნიშნავდა, რომ კოლხებმა არ იცოდნენ წინადაცვეთაო, მაგრამ უდავოდ სწორია, როცა ამტკიცებს, რომ „რამე თუ ოდეს იყო ქართლოს და მისგან ქართლოსიანნი უეჭველად კოლხი დენიცა იყვნეს მაშინ იგინივე ქართლოსიანნი“¹, ე. ი, როცა ხაზს უსვამს კოლხთა და იბერთა ნათესაობას და არ აცალკევებს მათ. ამის დასამტკიცებლად თეიმურაზს არა ერთი საბუთი მოჰყავს საქართველოს ისტორიიდან.

თეიმურაზი მშვენივრად გრძნობდა იმ ნაკლულოვანებას, რომელიც „ქართლის ცხოვრებას“ კერძოდ და საერთოდ ქართულ საისტორიო მწერლობას მის დრომდე ახასიათებდა—ეგრისის ისტორიის მოუხსენებლობა. ამიტომ იგი შეეცადა ეს ნაკლი შეეესო და ამ მიზნით თქმულება არგონავტების შესახებ გამოეყენებინა. სხვა წყაროები, როგორც ჩანს, მისთვის უცნობი ყოფილა, ხოლო არგონავტთა შესახებ თქმულებით, კოლხეთის ძველი ისტორიის სურათის აღდგენა, ცხადია, შეუძლებელია, მაგრამ თეიმურაზის ეს პირველი ცდა უსათუოდ გამართლებულია და მისი მეთოდიც მიზანშეწონილია.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თეიმურაზმა თავის „ივერიის ისტორიაში“ საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო (იხ. გვ. 85—100). არგონავტთა მოსვლა და ოქროს ვერძის მოტაცება მას დეტალურად აქვს მოთხრობილი². როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვექონდა, ამ საკითხზე ბერძნულიდან მას სპეციალური შრომაც ჰქონია ნათარგმნი.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თავისთავად ისტორიული ღირებულება გააჩნია, როგორც პროფ. ს. ჯანაშია აღნიშნავს, „უკვე

¹ იქვე, გვ. 83.

² კოლხიდის უძველესი ისტორია, კერძოდ, არგონავტთა შემოსვლა; შედარებით მოკლედ, თეიმურაზის ცალკე სტატიის სახით დაიბეჭდა ჟურნ. „ცისკარში“ 1857 წ. (იხ. № 3, გვ. 33—47).

ძველი საბერძნეთის მწერლებმა შეამჩნიეს, რომ ეს მითი მეტნაკლებად ნამდვილ, ისტორიულ, ცნობების გადამუშავებაა, რომ ოქროს ვერძი მიუთითებს ოქროს მოპოვების ჩვეულებაზე ადგილობრივ მდინარეებში ცხვრის ტყავების საშუალებით¹. ამდენად ცხადია, რომ თეიმურაზის მიერ მოყვანა ამ თქმულებისა, კოლხიდის ძველი ისტორიული სურათის აღსადგენად, გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ. მართალია, თეიმურაზი ცნობდა მას თქმულებად, ან როგორც იგი ამბობს „ზღაპარ სიტყვაობად“, მაგრამ, იგი ცდილობს მას ნამდვილი ისტორიული მოთხრობის სახე მისცეს, თვით შემოსვლის თარიღიც კი განსაზღვროს და ამით, შეიძლება ითქვას, აჭარბებს კიდევ. მაგრამ თეიმურაზი უსათუოდ სწორად იქცევა, როცა ცდილობს კოლხეთისა და იბერიის ისტორია ერთმანეთისაგან არ იქნეს მოწყვეტილი. ასე მაგალითად: მისი აზრით „უეტეს (ე. ი. აქტი, შ. მ.) იყო ერთი მამასახლისთაგანი ივერიისა კოლხიდისა ქვეყნისა განმგებელი და უფლებასა ქვეშე მცხეთის მამასახლისისა“² და ამგვარი დასკვნა უნდა გაეკეთებინა მას, რადგან მისი აზრით, ქართველები ერთ მთლიან ტომობრივ ერთეულს შეადგენდა და, როგორც ის იტყოდა, ყველა თემთა მამასახლისები მცხეთის მამასახლისს ემორჩილებოდნენ.

თუ გავიხსენებთ იმასაც, რომ თეიმურაზმა ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით მოუთხრო პომპეუსის შესვლა კოლხიდაში და იქ შექმნილი მდგომარეობა, ნათელი გახდება მისი მიზანი, რომ ეგრისის ისტორია, რომელზედაც ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში თითქმის არაფერია ნათქვამი, სრულუფლებიანი გახადოს და იბერიის ისტორიის გვერდით დააყენოს. ეს მიზანი სრულიად გამართლებულია და მნიშვნელოვანი.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ მიყვანილია მირიან მეფემდე. ამდენად მთელს მის კვლევის საგანს საქართველოს ისტორიის ის პერიოდი შეადგენდა, რომელიც სიბნელით იყო მოცული, ეს, ცხადია, გავლენას ახდენდა თ. ბატონიშვილის შრომის მეცნიერულ ღირებულებაზე. გარდა ამისა, ქართული საისტორიო მწერლობა, კერძოდ „ქართლის ცხოვრება“ საქართველოს უძველეს ისტორიის

¹ ს. ჯანაშია—„საქ. ისტ. კონსპექტი“, თბ. სახ. უნ-ტის შრომები, V, გვ. 62.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 86.

საკითხებში მაინცდამაინც სანდოს არ წარმოადგენდა, ხოლო ბერძნულ-რომაული და საერთოდ უცხოური წყაროები იმდენად დაუმუშავებელი და უცნობი იყო, რომ მისი გამოყენება „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების კრიტიკისათვის შეუძლებელი ხდებოდა. ის ნაკლულოვანებანი, რომელიც თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას ახასიათებს, კერძოდ, არა კრიტიკული დამოკიდებულება წყაროებისადმი, რომელიც მის შრომაში ნათლად ჩანს, იმითაც აიხსნება, რომ სწორედ მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგიდან იწყებოდა ქართული ისტორიული ძეგლების მეცნიერული, კრიტიკული შესწავლა, რომელშიაც თვით თეიმურაზიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. არა თუ თეიმურაზისათვის, არამედ მის დროინდელ და შემდეგ დროინდელ მკვლევართათვისაც (ბროსე, ბაქრაძე, ყორდანი, ჯანაშვილი და სხ.) „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობა, საქართველოს უძველესი ისტორიის შესახებ, უცალობელ წყაროდ იყო აღიარებული.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი ნაკლულოვანებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას უკვალოდ არ ჩაუვლია. მან, როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, ბევრი ახალი საკითხი წამოაყენა, თუ ვერ გადაჭრა, ყოველ შემთხვევაში დაბადა ინტერესი მისი შემდგომი შესწავლისა და გადაჭრისადმი. იგი აგრეთვე, როგორც ისტორიკოსი, საკმაო გავლენით სარგებლობდა სხვა მკვლევრებზედაც, თვით ბროსეზედაც, ს. ბარათაშვილზე¹ და სხვებზე.

ჩვენ არ შეგვიძლია დავეთანხმოთ ჩუბინოვის აზრს, რომლის მიხედვით „თეიმურაზ ბატონიშვილის საქართველოს ძველ ისტორიას, რომელიც განსხვავდება მოთხრობის უბრალოებით და მომხიბლავი შტევერმეტყველობით, აქვს უფრო ლიტერატურული ღირსება, ვინემ ისტორიული“². თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორიის“ ამგვარი, ზოგადი ძიმოხილვაც კი, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს, ხოლო მისი მთელი მემკვიდრეობის და შრომების დეტალური ანალიზი და შესწავლა ბევრს ახალს იტყვის თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც საქართველოს ისტორიკოსის, ღირსების შესახებ.

¹ შდ. Г. Натадзе, Сұлхан Баратов как историк... გვ. 92.

² „ქართლის ცხოვრება“, ნაწ. II, 1854, წინასიტყვ. გვ. XVI.

ტექნოლოგიური შ. კუმბურიძე

ანაწყოების ზომა 6×10
ტირაჟი 1000
სტამბის შეკვ. № 742
მთავლიტის რწმუნებული № 2177

ქალაქის ზომა 60×94
გადაცემა წარმ. 16.8.39
ხელომწ. დასაბ. 26.11.39
ფორმათა რაოდენობა 5

947.922

2 587